Barcode : 2020010009243
Title - Vibhaktyarthanirnaya_IV
Author - Giridhara_Upadhy
Language - SANSKRIT
Pages - 106
Publication Year - 1901
Barcode EAN.UCC-13

No. 44.] [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

विभक्त्यर्थनिर्णयः ।

न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचारकृपः

नैयायिकाग्रणीमहामहोपाध्यायश्रीपाख्य

श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः ।

VIBHAKTYARTHANIRNAYA,

BY

MAHAMAHOPADHYAYA SRI GIRIDHARA UPADHYAYA,

EDITED BY

SRI JIVANATHA MISRA NYAYATIRTHA,

LATE SCHOLAR, SANSKRIT COLLEGE CALCUTTA,

FASCICULUS III

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1901.

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीः

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्याद्मन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—४४

र्मवान् तृतीयाप्रत्ययेनोपस्थाप्यः एतेन सकलव्यापारसा-
धारणैकरूपाभावेन न शक्त्यैक्यं तत्तद्रूपेण शक्तिस्वीकारे
नानार्थता युगसहस्रेणाप्यग्रहश्चेति निरस्तम् । यद्वाधा-
रादिव्यापारो धातुनाऽनभिधीयमानः क्रियाजनकतया
विवक्षितस्तदाऽऽधारादिकारकगणः करणमेव । तदाहुः ।
क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा मतम् ॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

वस्तुव्यवस्थितिविरहेणानिर्देश्यत्वादेव विवक्षाऽधीनत्वं करणस्येति कारकान्तरेऽपीयमेव गतिरिति विवक्षाऽधीन-त्वमपादानादीनामत एव विवक्षातः कारकाणि भव-न्तीति प्रवादः । अत्र व्यापाराश्रयः करणतृतीयार्थ इति शाब्दिकाः । तन्न विचारसहं व्यापारस्य शक्यत्वे लाघ-वात् तदाश्रयस्य तथात्वे गौरवात् किं च व्यापारस्य धात्वर्थेन जन्यत्वेन संसर्गेण साक्षादन्वयस्तदाश्रयस्य तु स्वव्यापारजन्यत्वसंसर्गेण परम्पराऽन्वय इति वह्निना प-चतीत्यत्र तृतीयार्थ ऊर्ध्वज्वलनव्यापारो जन्यत्वसंसर्गेण पाकेऽन्वेति वह्न्यूर्ध्वज्वलनजन्यपाकानुकूलकृतिरित्यन्वयबोधः । अनुभवेन स्मरति योगेन स्वर्गच्छति चक्षुषा पश्यती-त्यादौ तृतीयार्थेषु संस्कारापूर्वसंनिकर्षेषु प्रकृत्यर्थानां-जन्यत्वसंसर्गेणान्वयः श्रोत्रेण शृणोतीत्यत्र तृतीयार्थे श-ब्दावच्छिन्नसमवाये सविशेषणे हीतिन्यायेन श्रोत्रस्य जन्यतासंसर्गेण शब्देऽन्वयः पर्यवस्यति यथा रूपं चक्षुषा पश्यतीत्यत्र संयोगे क्वचिज्जन्यत्वातिरिक्तसंसर्गेणापि तृ-

तीयार्थे प्रकृत्यर्थस्यान्वयः यथा चिकीर्षया प्रवर्तते परामर्शेनानुमिमीते इत्यादौ तृतीयार्थे समवाये चिकीर्षापरामर्शयोः स्वप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणान्वयः यदि च शृणोतेः प्रत्यक्षार्थकत्वेऽपि शब्देन शृणोतीतिप्रयोगस्तदा शब्दस्यापूर्ववत्समवायेऽन्वय इति वदन्ति । अन्ये तु सर्वत्र करणतृतीयार्थे प्रकृत्यर्थस्य जन्यजनकभावसंसर्गेणैवान्वयः परामर्शेनानुमिमीत इत्यादौ दण्डेन घट इत्यत्रैव हेतौ तृतीया न तु करणे इत्याहुः । अत्र वदन्ति । अनुमानीयः परामर्श इत्यत्र करणे कृप्रत्ययस्य दर्शनात्परामर्शेनानुमिमीत इत्यत्र करणे तृतीया न तु हेतौ करणत्वं तु फलोपधायकत्वं तदुपहितत्वं करणतृतीयार्थः हेतुतृतीयायास्तु स्वरूपयोग्यत्वमर्थ इति । तच्चिन्त्यं पटीयांस्तन्तव ओदनीयः पाक इत्यादाविव हेतुत्वार्थकेन संबन्धार्थकेन वा कृप्रत्ययेन दर्शितप्रयोगोपपादनसम्भवात् उपहितत्वस्य कार्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्वरूपस्य कार्यविशेषाणामन्यलभ्यानामज्ञाने दुर्ग्रहस्य कार्यविशेषाश्रयणेन तत्तत्कार्यव्यतीरेणाननुगतत्वाऽव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्यानानुगमेन चात्यननुगतत्वात्तृतीयार्थत्वासम्भवाच्च व्यापारस्य तृतीयार्थत्वे तु प्रकृत्यर्थस्य व्यापारे तस्य च धात्वर्थे जन्यत्वसंसर्गेणान्वयान्नानुगमशङ्काऽपीति । अत एव सव्यापारकं कारकं करणमिति करणस्य स्वजन्यः सन् स्वसम्बन्धको व्यापार इति व्यापारस्य च लक्षणं संगच्छते । ननु घटादौ दण्डादेर्व्यापारद्वारा हेतुत्वमतएव शब्दादौ मिश्रैर्दण्डकाष्ठादेश्च चक्रत्वमिविक्षित्या-

दिजनकत्वं स्वनिष्ठस्यन्दज्वलनद्वारेत्युक्तं तथा च द्र-
व्येण घट इत्यत्र सव्यापारकहेतुत्वस्य तृतीयार्थतया तस्य
च नामार्थान्वयेन करणत्वस्य कारकत्वहानिरिति चेन्न
व्यापारस्य करणतृतीयार्थतया तस्य च जन्यत्वसंसर्गेण
धात्वर्थ एवान्वयेन कारकत्वानपायात् हेतुत्वमर्थस्तच्च
साक्षात्परम्परासाधारणमित्यादिकं वक्ष्यते । द्वितीया-
र्थोऽपि व्यापारो दिवोर्थेऽन्वेतीति ज्ञापयितुं"दिवः कर्म
चेति सूत्रं" दिवः साधकतमं कर्म करणं च भवतीत्येत-
दर्थकं चकारः संज्ञाद्वयार्थकः अत एव मनसादेव इत्यत्र
करणसंज्ञाप्रयुक्ता तृतीया कर्मसंज्ञाबलात्कर्मोपपद-
प्रयुक्तोऽणप्रत्ययः"मनसः संज्ञायामि"त्यनुशासनेन तृती-
याया अलुक् एवमक्षैरक्षान्वा दीव्यतीत्युभयविधप्र-
योगः साधुः के चित्तु दिवः साधकतमे करणसंज्ञाप्रयुक्त-
कार्यं देवना अक्षा इत्यत्र ल्युट् कर्मसंज्ञाप्रयुक्तं तु अक्षा-
दीव्यन्त इत्यत्र लः देवनीया इत्यादावनीयरादिः प्रत्ययः
अक्षैर्दीव्यन्तीत्यत्र च संज्ञाद्वयप्रसक्तौ परया तृतीयया द्वि-
तीयाया बाध इत्यक्षान्दीव्यतीति न प्रमाणमिति व-
दन्ति । तन्न विचारसहं तृतीयाया द्वितीयाबाधकत्वे
बीजीभूतानुशासनविरहात् प्रत्युत परया कर्मसंज्ञया
तत्प्रयुक्तद्वितीयादिकार्यस्य वा करणसंज्ञायास्तत्प्रयु-
क्ततृतीयादिकार्यस्य वा बाधापत्तेः न चैवमेवास्तु अ-
क्षान्दीव्यतीत्येव प्रमाणं न चाक्षैर्दीव्यतीति दीव्यतियोगे
तृतीयाद्वितीयोभयप्रयोगोऽस्माकुरिवेति वाच्यं तथा सति
"दिवः कर्म चे"ति सूत्रे चकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च का-
चित्कसंज्ञाद्वयप्रयुक्तस्य ल्युट्कर्मण्याख्यातादिकार्यस्योप-

पादकतया चकारः सार्थक इति वाच्यं क्वाचित्ककार्यो-
पपादकत्वे बीजविरहेण विशेषेण कार्यद्वयोपपादकत-
यैवैच्छिकविकल्पार्थकस्य चशब्दस्य सार्थकत्वसम्भवात् ।
एवमक्षैरद्यान्वा दीव्यति मल्य इत्यत्र दीव्यतेः क्रीडा सा
तु सुखव्यापारोभयं सुखमेव वाऽर्थः तृतीयाद्वितीययोः
पातस्वरूपो व्यापारोऽर्थः तथा चाद्यजन्यपातजन्यस्य
सुखानुकूलव्यापारस्य सुखस्य वाऽनुकूलकृतिमान्मल्य
इति शाब्दबोधः । न चात्र धात्वर्थफले सुखे आधेयत्व-
स्वरूपं कर्मत्वं द्वितीया बोधयितुमीष्टे सुखादावद्याधेय-
त्वस्य बाधादिति द्वितीयाया अपि व्यापारोऽर्थः अत एव
देवना अक्षा इत्यत्र व्यापाराश्रयस्य करणस्य ल्युटाऽभि-
धानान्न व्यापारार्थिका द्वितीया । एवमक्षा दीव्यन्ते दे-
वनीया वेत्यत्र तिङा व्यापारस्य तदाश्रयस्याऽनीयरा-
ऽभिधानान्न व्यापारार्थिका करणतृतीया "अनभिहित
इति निषेधादिति । द्वितीयायाः करणत्वमिव तृतीयाया
अपि कर्मत्वमर्थ इत्यावेदयितुं "संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणी"
ति सूत्रम । सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया द्वितीय
वा स्यादित्यर्थकं पिबा पितरं वा संजानीत इत्यत्र सं-
जानातेः संज्ञानमसाधारणधर्मेण ज्ञानमर्थस्तृतीयाद्वि-
तीययोर्विषयतास्वरूपं कर्मत्वमर्थः अथ वाऽऽधेयत्वस्वरू-
पमेव कर्मत्वमिष्टाप्यर्थः विषयतायाः पूर्वोक्तयुक्त्या धा-
त्वर्थफलत्वावश्यकत्वात् तथा च पितृविषयतावत्कं पितृ-
वृत्तिविषयतावत्कं वा ज्ञानं वाक्यार्थः सञ्जानीत इत्यत्र
"संप्रतिभ्यामनाध्याने" इत्यनुशासनेन संपूर्वकात् प्रतिपू-
र्वकाच्च ज्ञा आत्मनेपदं भवति यदाध्यानं स्मरणं नार्थं दू-

त्यर्थकेन सिद्धमात्मनेपदम् । आध्याने तु मात्रा मातरं-वा संजानातीत्येव प्रमाणम् । के चित्तु आध्याने मातरं-मातुर्वा सञ्जानातीत्येव साधु"अधीगर्थे"ति सूत्रेण विहितया षष्ठ्या तृतीयाया बाधात् अत एव क्त्योगषष्ठ्या तृतीयाया बाधः पितुः संज्ञानमित्याद्दाहरन्ति । तन्न विचारसहं षष्ठ्या तृतीयाया बाधे द्वितीयाया अपि बाधापत्तेर्युक्तेस्तौल्यात् पितुः संज्ञानं संज्ञा वेत्यव दृत्तिकारमते क्त्यर्थयोगे कर्मार्थकषष्ठ्या कर्मप्रत्ययस्य द्वितीयातृतीयादेर्बाध इति नाव तृतीयादेः प्रसक्तिरिति । हविष्कर्मण्यपि तृतीयां ज्ञापयति"तृतीया च होश्छन्दसी"ति सूत्रं छन्दसि होर्हुवेः कर्मणि तृतीया स्याच्चकाराद्द्वितीयाऽपीत्यर्थकं यवाग्वा जुहोति यवागूं जुहोतीत्यादौ-जुहोतेर्वह्निसंयोगफलकस्वाहाकरणकप्रक्षेपोऽर्थस्तत्र वह्निसंयोगान्वय्याधेयत्वस्वरूपं कर्मत्वं तृतीयाद्वितीययोरर्थः तथा च यवागूवृत्तिवह्निसंयोगफलकस्वाहाकरणकप्रक्षेपकर्तृत्वं वाक्यार्थः लोके तु घृतं जुहोतीत्यादौ न तृतीयेति । "अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया स्यादि"ति दाक्षा संयच्छते कामुक इत्यत्र तृतीया अशिष्टो वेदनिषिद्धकर्ता, व्यवहार इति निमित्तसप्तमी तथा च वेदनिषिद्धव्यवहारप्रयोजकश्चेद्दाणोऽर्थस्तदा चतुर्थ्यर्थे तृतीया भवति अत एव"दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे"त्यनुशासनेन सम्पूर्वकाद्दाण आत्मनेपदं भवति यदि चतुर्थ्यर्थिकया तृतीयया योगो भवतीत्यर्थकेनात्मनेपदं साधयता संप्रदानत्वार्थिका तृतीयाऽपि साध्यते । अत्र वेदनिषिद्धव्यवहारप्रयोजकत्वं वेदनिषिद्धत्वं वा

पापानुगुणत्वं न धातोर्न वा तृतीयाया अर्थ इति न शाब्दबुद्धिविषयः किं तु शाब्दानन्तरं मानान्तरगम्यं दाणस्तु दानमर्थः तत्स्वरूपसत्पापानुगुणमिहापेक्षितमत्रैवात्मनेपदं साधु तृतीयायाः संप्रदानत्वमर्थः दानसंप्रदानत्वयोः स्वरूपं चतुर्थीविवरणे वक्ष्यते एवं दासीसंप्रदानकदानकर्ता कासुक इति शाब्दबोधः पापाननुगुणादानेतु भार्यायै संयच्छतीति चतुर्थीपरस्मैपदयोरेव साधुत्वमिति । फलोपहितार्थकधातुयोगे कालाध्वशब्दात्तृतीयेति ज्ञापयितुम् । "अपवर्गे तृतीये"त्यनुशासनम् । अपवर्गे फलप्राप्तौ सत्यां कालाध्वशब्दाभ्यामत्यन्तसंयोगेऽर्थे तृतीया भवतीत्यर्थकं अपवर्गः फलं यदिच्छाप्रयोज्याचारविषयः क्रिया तत्फलं प्राप्तिस्तदुपधानं तथा च यत्र फलोपहितो धात्वर्थस्तत्रात्यन्तसंयोगार्थिका तृतीया अत्यन्तसंयोगः कालिकं दैशिकं वा व्यापकत्वं द्वितीया विवरणोक्तं स्मर्तव्यम् । एवमन्हा क्रोशेन वाऽनुवाको ऽधीत इत्यत्राध्ययनमुच्चारणमनुसंधानं वा धात्वर्थः दृढसंस्कारोपहितमध्ययनमिह धातुनोपस्थाप्यते तत्र धात्वर्थे तृतीयार्थोऽत्यन्तसंयोगो ऽन्वेति तथा चाहन्यापकस्य क्रोशव्यापकस्य वा दृढसंस्कारोपहिताध्ययनस्य कर्मानुवाक इति शाब्दबोधः । दैशिकव्यापकत्वं कर्तृघटितपरम्परासंसर्गावच्छिन्नमिह बोध्यमिति । यत्र फलोपहिता न क्रिया तत्र मासमधीतोऽपि नाधीतो ऽनुवाक इति द्वितीयैव प्रमाणम् । अत्र फलानुपहितमेवाध्ययनादिकं धात्वर्थः अत्यन्तसंयोगमात्रं तृतीयार्थः अपवर्गस्तु व्यञ्जनागम्यः दिवसेन भवानयुङ्क्ते-

त्यत्र दिवसाभिव्यापकं भवत्कर्तृकमतीतयुद्धमिति प्रथमबोधः विजयफलकं तथाविधयुद्धमिति वैयञ्जनिकबोध इत्यालङ्कारिकाः । तन्न सुन्दरं तव शत्रुर्दिवसमयुद्ध न तु दिवसैनित्यत्रान्वयबोधानुपपत्तेः फलानुपहितक्रियामात्रस्य धात्वर्थत्वे युद्धे दिवसादिव्यापकत्वशत्रुकर्तृकत्वयोरवगमेन तदेकतरस्यापि निषेधप्रतीतेरसम्भवात् तस्मात्कालादिशब्दोत्तरतृतीयाः समभिव्याहारे फलोपहितक्रियायां धातुर्लाक्षणिक इति न तु दिवसैनित्यत्र विजयफलकयुद्धं धात्वर्थः तथा च विजयफलकदिवसाभिव्यापकयुद्धे शत्रुकर्तृकत्वाभावस्य शत्रौ तथाविधयुद्धकर्तृत्वाभावस्य वा प्रतीतिसम्भवान्निषेधप्रतीत्युपपत्तिः दिवसाभिव्यापकयुद्धे शत्रुकर्तृकत्वप्रतीतेः शत्रौ तथाविधयुद्धकर्तृत्वप्रतीतौ वा विरोधाभावात् घटवान् नीलघटाभाववानिति वदिति पदवाक्यरत्नाकरे गुरुचरणाः ।

इति कारकतृतीयार्थनिर्णयः ।

नामार्थान्वयिनस्तृतीयार्था अकारकतया संज्ञायन्ते तत्र नानार्थिकां तृतीयां ज्ञापयति । "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि"ति वार्त्तिकं प्रकृत्या चार्वित्यत्र सुखजनकस्य साक्षात्कारस्य ज्ञानसामान्यस्य वा विषयेण धर्मेण विशिष्टश्चारुपदार्थः चारुपर्याया अभिरामहृद्यसुन्दरमङ्गलादयः। मनसो ऽभिराम इत्यत्र षष्ठ्यर्थो जन्यत्वंतथाविधे साक्षात्कारे ज्ञानसामान्ये वाऽन्वेति मनोऽभिराम इत्यत्राभिरामशब्दस्य सुखजनकमानसविषयधर्मविशिष्टे लक्षणा मनःपदं तात्पर्यग्राहकम् । प्रकृतिपदार्थस्तु स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म-

वानमाधारणो धर्मः भवति च सतो जातिः प्रकृतिरित्यादौ जात्यादिस्तथा असाधारण्यविशेषणात् घटस्य गुणो जातिर्वा प्रकृतिरिति न प्रयोगः प्रयोगस्तु कम्बुग्रीवादिमत्वं प्रकृतिरिति । जलस्य शैत्यं पृथिव्या गन्धस्तेजस औष्ण्यं प्रकृतिरित्यादौ शैत्यगन्धौष्ण्यानां संग्रहाय स्वकालावच्छिन्नत्वं स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावे विशेषणं देयमिति । यदि च संयोगो द्रव्यस्य मत्सरः खलस्य चैतन्यमात्मनः प्रकृतिरित्यादिप्रयोगस्तदा देशानवच्छिन्नविशेषणतया स्वाश्रये स्वकालावच्छेदेन वर्तमानस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवानसाधारणो धर्मः प्रकृतिरिति द्रव्ये दृष्टादौ मूलाद्यवच्छेदेन संयोगस्य खले मत्सरस्य आत्मनि ज्ञानस्य घटाद्यवच्छेदेन स्वकालावच्छेदेन वर्तमानोऽप्यत्यन्ताभावो न देशानवच्छिन्नविशेषणतयाऽस्तीति नासंग्रहः । वस्तुतस्तु भूयःकालिकस्वाश्रयनिरूप्यसत्तावांस्तादृशो धर्मः प्रकृतिस्तावतैव सर्वसामञ्जस्यात् यदि च पृथिवत्रा गन्धप्रागभावो रक्तप्रागभावो वा गन्धनाशो रक्तनाशो वा प्रकृतिरिति न प्रयोगस्तदा स्वसंबन्धिनि प्रतियोगिजातीयासमानकालिकस्य विद्यमानस्य नाशस्य प्रागभावस्य चाप्रतियोगी तादृशो धर्मः प्रकृतिरिति तथाविधनाशप्रागभावप्रतियोगिनौ प्रागभावनाशौ न तथासंयोगमत्सरज्ञानानां नाशप्रागभावे स्वसंबन्धिनि विद्यमानौ न प्रतियोगिजातीयासमानकालिकाविति न तेषामसंग्रहः । यद्वा स्वसंबन्धितावच्छेदकसमनियतो धर्मः प्रकृतिः समनियमघटकव्यापकत्वद्वये प्रतियोगिवैयधिक-

रणं निवेशनीयं तच्च प्रतियोगिकालावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणे वर्तमानेभ्योऽन्यत्वं तेन द्रव्यस्य संयोगः संयोगवतो द्रव्यत्वं प्रकृतिरित्युपपद्यते प्रतियोगिकालावच्छिन्नत्वस्य निवेशात् प्रागभावनाशयोर्न प्रकृतित्वं प्रागभावनाशयोरत्यन्ताभावस्तत्कालावच्छेदेन तदधिकरणे न वर्तमान इति तयोर्न संबन्धितावच्छेदकत्वव्यापकत्वं चित्ररूपाद्यनभ्युपगमादैशिकाव्याप्यवृत्तेर्गन्धादेरत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिकालेऽपि सत्वान्न व्यापकत्वहानिरिति चित्राभ्युपगमे तु वस्तुतः कल्पोऽनुसरणीय इति प्रकृतिपदोत्तरतृतीयायास्तादात्म्यमर्थस्तच्चापरपदार्थतावच्छेदकेऽन्वयितावच्छेदके वाऽन्वेति इत्थं च प्रकृत्यभिन्नचारुत्ववानिति वाक्यार्थबोधः । एवं नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त इत्यत्रापि तृतीयायास्तादात्म्यमर्थः सुतीक्ष्णपदस्य सुतीक्ष्णपदप्रतिपाद्ये लक्षणा नाम वाचकं चरितमाचारस्य प्रयत्नस्य विषयः दम इन्द्रियनिग्रहादिः तथा च नामाभिन्नसुतीक्ष्णपदप्रतिपाद्यः चरिताभिन्नदमशील इत्यन्वयबोधः सुरथो नाम राजाऽभूदित्यादौ नामेति तादात्म्यार्थकलुप्ततृतीयान्तं सम्भावनार्थकं वाऽव्ययं गोत्रेण गार्ग्य इत्यादौ तृतीयायास्तादात्म्यमर्थः गोत्रशब्दार्थस्तु वंशप्रवर्तक पुरुषो ब्रह्मर्षिः वंशपदार्थस्तु प्रवर्तकस्याप्रवर्तकस्य वा पुरुषस्योत्तरकालिकः स्वारब्धकशुक्लपरमाणुभिः परम्परयाऽरब्धमाणः उत्तरकालिकत्वनिवेशात्पराशरस्य वंशो वसिष्ठ इति न प्रयोगः किं तु वसिष्ठस्य पराशर इति प्रवर्तकशब्दार्थस्तु दर्शितवंशत्वस्वरूपशक्यसंबन्धेन स्वसंज्ञाशब्दस्य नि-

रूढोपचारकः तथा निरूढोपचारका यथा गौतमा गर्गाः शाण्डिल्या इत्यादौ गौतमादयः पुरुषाः स्ववंशे स्वसंज्ञोपचारकाः ब्रह्मऋषिशब्दार्थस्तु ऋषिस्वरूपो ब्राह्मणः एवं वंशमात्रार्थकत्वे तु चैत्रस्यैवगोत्रा एते इति प्रयोगरूढ्यारणार्थमुपात्तेऽपि प्रवर्तकत्वे विशेषणे एते रघवो यदवः कुरवो रघुयदुकुरुगोत्रा एते इति प्रयोगवारणाय ब्रह्मर्षित्वं विशेषणं न च दर्शितप्रयोगवारणाय ब्राह्मणत्वमेव विशेषणमस्तु किमृषित्वनिवेशेनेति वाच्यं दर्शितोपचारकत्वेऽपि न ब्राह्मणत्वभावं तन्त्रं तथास्तीति प्रभाकराः कुमारिला उदयना एते इति प्रयोगप्रसङ्गः किं तु ऋषित्वं तदर्थमेवास्तु तत्प्रदर्शनं वस्तुतो गोत्रलक्षणे न तन्निवेश इति पत्न्यां पतिसगोत्रव्यपदेशो गौणधर्मशास्त्रातिदेशात् पितृसगोत्रव्यपदेशनिवृत्तिरपि तत एव अत एव कन्यादानवाक्यं पितृगोत्रघटितमेव गार्ग्यमित्यत्र तद्धितार्थोऽपत्यं तच्च वंश एव एवं तृतीयार्थभेदस्य गर्गपदार्थेऽन्वयः तथा सति गोत्राभिन्नगर्गापत्यमिति शाब्दबोधः । धान्येन धनीत्यादौ धनपदार्थे तृतीयार्थाभेदान्वयः जात्या ब्राह्मण इत्यत्र जात्यभेदो ब्राह्मणेऽन्वीयमानः सविशेषणे ह्रीतिन्यायेन ब्राह्मणत्वमादाय पर्यवस्यति न च तृतीयार्थोऽभेदः परार्थैकदेश एवान्वेतीति नियम इति वाच्यम् । ईदृशनियमे मानाभावात् यत्र पदार्थे सविशेषणे ह्रीतिन्यायेनापि प्रथमतृतीयार्थोऽभेदो नान्वेतुमर्हति तत्रैव पदार्थस्यान्वयिनोऽन्वयितावच्छेदकस्य वैकदेशेऽन्वेति यत्र तु पदार्थोऽन्वेतुमर्हति तत्र पदार्थ एवान्वेति यथा पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वेन

गुणत्वेन वा साधर्म्यमित्यत्र द्रव्यत्वाद्यभेदस्तृतीयान्तार्थः साधर्म्यशब्दार्थे समानधर्मेऽन्वेति यथा वा वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयाद्यभेदस्तृतीयान्ताऽर्थो धात्वर्थयागादावन्वेति एवमर्घादिकया सपर्यया पर्यपूपुजदित्यादौ विशेषणान्तरविशेषितसपर्यादित्वादात्म्यं धात्वर्थे शुद्धसपर्यादौ-तृतीया बोधयति अवशेषितस्यैकधर्मावच्छिन्नस्य तादात्म्यसंसर्गेणान्वयो निराकाङ्क्षत्वबाधितो न तु तादात्म्यविशेषणको नितरां विशेषणान्तरविशेषितस्येति ननु धात्वर्थविशेषणे तृतीयाऽपि द्वितीयेव साधुत्वार्था तृतीयान्तार्थस्य द्वितीयान्तार्थस्येव तादात्म्यसंसर्गेणैव धात्वर्थेऽन्वयो-न तु तादात्म्यविशेषेण इति चेत्तर्हि कथं सपर्यया पर्यपूपुजदित्यत्रान्वयोपपत्तिः न च विशेषणान्तरविशेषितस्यैकधर्मावच्छिन्नस्यापि तादात्म्येनान्वयो भवत्येव यथा प्रमानुभव इत्यत्र प्रमाशब्दार्थस्य यथार्थानुभवस्यानुभवे यथा वा भूरवरा देशो राजन्वानित्यत्र सर्वसस्यवद्भूमेर्भुवि सुराजदेशस्य देशे तादात्म्यान्वयस्तथा प्रकृतेऽपि अर्घ्यदानादिसपर्यायाः सपर्यायां वाजपेयेन यजेतित्यादौ वाजपेयादेर्धात्वर्थयागादौ तादात्म्यान्वय इति वाच्यं धात्वर्थविशेषणे द्वितीयाया एव साधुत्वज्ञापकानुशासनस्य सत्वेन तृतीयायास्तथानुशासनविरहात् प्रकृतानुशासनस्य तथात्वोपगमे प्रकृत्या चार्थित्यादेरनन्वयापत्तेः नामार्थयोस्तादात्म्यसंसर्गेणान्वये समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् तृतीयायास्तादात्म्यार्थकत्वे तु प्रकृते तादात्म्यप्रकारकान्वयबोधसम्भवात् तथाऽन्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्यातन्त्रत्वात् अत एव द्रव्यत्वेन सा-

धर्म्यमित्यत्र द्रव्यत्वस्य समानधर्मे द्रोणैः षोडशभिः खारीत्यत्र षोडशानां द्रोणानां खारीपदवाच्ये तादात्म्यप्रकारकोऽन्वयबोधः । नन्वेवं कुटिलेन दण्ड इति कथं न प्रयोग इति चेत्कुटिलादिशब्दानां प्रकृत्यादिगणपठितशब्दापर्यायत्वादेवाप्रयोग इति । एवमर्घ्यादिना पर्यपूपुजदित्यितावतैव सामञ्जस्ये सपर्ययेत्यादिकमपुष्टार्थं न तु निराकाङ्क्षमिति । समवायेन लौहित्यवज्जापापुष्पं समवायिसंयोगेन स्फटिकश्चकलमित्यत्र तृतीयार्थस्तादात्म्यं मतुवर्थतावच्छेदके संबन्धेऽन्वेति तेजसा सूर्यो दानेन कल्पतरुरयमित्यादौ सूर्यादिपदस्य सूर्यादिसदृशे लक्षणा सूर्यसादृश्ये तेजसः कल्पतरुसादृश्ये दानस्य तादात्म्यं तृतीयार्थोऽन्वेति अथ वा समवायेन नीलः पटः कालिकेन स्यन्द इत्यादौ तृतीयान्तसमभिव्याहारः समवायकालिकादिसंसर्गकनीलविशिष्टशाब्दधियं जनयति यथा तथा प्रकृतेऽपि तेजसेत्यादि तृतीयान्तसमभिव्याहारस्तेजोदानादिस्वरूपतादात्म्यसंसर्गकसूर्यकल्पपादपादिविशिष्टशाब्दं जनयति अतः संसर्गानुवादिका तृतीयेति अवच्छेदकत्वमपि क्व चित्तृतीयार्थः यथा वह्नित्वेन वह्नेर्जनकत्वं जन्यत्वं प्रतियोगित्वं प्रकारत्वं विशेष्यत्वं वेत्यादौ तृतीयाया अवच्छेदकत्वमर्थः तच्चाधेयतासंबन्धेन प्रातिपदिकार्थेनान्वितं निरूपकत्वसंसर्गेण जनकत्वादावन्वेति । समवायेन ध्वंसो नास्तीत्यादाववच्छेदकतानिरूपकत्वस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वं तृतीयार्थस्तच्च नञर्थेऽत्यन्ताभावे स्वाश्रयप्रतियोगितात्वसंबन्धेनान्वेति व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तृती-

यार्थस्य संसर्गीभूता प्रतियोगितैव प्रतियोगिनो ध्वंस-
पदार्थस्य नञर्थे संसर्गीभवति अथ वा अवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं तृतीयार्थः तच्च स्वरूपेण संबन्धेन नञर्थे-
ऽन्वेति व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रतियोगिनोऽपि संसर्गीभव-
तीति वदन्ति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं संसर्गीभूतप्रति-
योगितावि शेषणतया भासत इति स्वतन्त्राः । वस्तुतस्तु
समवायेनेत्यादितृतीयान्तसमभिव्याहारः समवायाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण प्रतियोगिनो ध्वंसादि-
शब्दार्थस्य नञर्थान्वयबोधे हेतुरित्येव रमणीयमिति ।
दृयमेव गतिः पटत्वेन घटो नास्ति शशीयत्वेन शृङ्गं ना-
स्तीत्यादावपि बोध्या । क्वचिन्निरूपकत्वमपि तृतीया-
र्थः यथा धूमस्य धूमत्वेन वह्निव्याप्तिरित्यत्र निरूपकत्वं-
तृतीयार्थः तच्चाधेयतया प्रकृत्यर्थविशेषितं वह्निव्याप्ताव-
न्वेति निरूपकत्वं तु व्यापकत्वलक्षणं घटकत्वमिति सं-
प्रदायः । अतिरिक्तमित्यन्ये । एवमङ्कुरेणानेकान्त इत्यत्र
वह्नावयःपिण्डेन धूमव्यभिचार इत्यत्र च घटितत्वं व्या-
प्यत्वलक्षणमतिरिक्तं वा निरूपकत्वं तृतीयार्थः तच्चाने-
कान्तपदार्थे व्यभिचारे धूमव्यभिचारे च प्रकृत्यर्थविशेषि-
तमन्वेति । क्वचिद्दैशिकसंसर्गावच्छिन्नमाधेयत्वं तृतौ-
यार्थः यथा समेनैति विषमेणैतीत्यादौ यदीयसकलाव-
यवानां प्रत्येकं स्वसंयुक्तसंयोगादिपरम्पराणामूर्ध्वादि-
गवच्छिन्नानां तुल्यत्वं स भूभागः समो देशस्तदितरो-
विषमस्तथा च कर्तृघटितदैशिकपरम्परासंसर्गावच्छिन्न-
माधेयत्वं तृतीयार्थः तच्च प्रकृत्यर्थेन समेन विषमेण च
देशेन विशेषितं धात्वर्थगमनेऽन्वेति न चात्र समादि-

देशव्यापारस्य जन्यत्वेन संसर्गेण धात्वर्थगमनेऽन्वयात्करणे तृतीयेति वाच्यं करणत्वविवक्षायामिष्टत्वात् अविवक्षणे तु आधारस्याधिकरणसंज्ञया तत्कार्येण वा करणसंज्ञायास्तत्कार्यस्य वा बाधात् करणाधारकर्मणामिति भाष्यात् । न चैवं तृतीयार्थाधिकरणत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयोपगमात् कारकत्वापत्तिरिति वाच्यं सर्वत्र धात्वर्थान्वयविरहात् नामार्थेनाप्यन्वयात् । अत एव शाखया कपिसंयोगी वृक्ष इत्यत्र श्वेतः खुरविषाणाभ्यामित्यत्र च तृतीयार्थाधेयत्वस्य शाखाविशेषितस्य कपिसंयोगे खुरविषाणविशेषितस्य श्वेतरूपे सविशेषणे हीति न्यायेनान्वयात् । रजतत्वेन पुरोवर्त्तिनं जानातीच्छति करोति द्वेष्टि वेत्यादौ प्रकारत्वं तृतीयार्थः तच्च धात्वर्थफले द्वितीयार्थे वा विशेष्यत्वे निरूपकतासंसर्गेणान्वेतीति वदन्ति। तत्र घट इति घटघटत्वसमवायान् जानातीत्यादिप्रयोगेण विशेष्यत्वस्य न धात्वर्थत्वं न वा द्वितीयार्थत्वं सम्भवति घट इति नियतार्थस्य धात्वर्थेज्ञानेऽभेदान्वयेन तादृशज्ञानविशेष्यत्वस्य घटत्वसमवायवीरसम्भवात् विषयत्वं फलतया धात्वर्थो न तु द्वितीयार्थो भगवान् जानातीत्यादावनुपपत्तेरित्यस्य प्रागावेदितत्वात् तथा च तृतीयार्थः प्रकारत्वं रजतत्वादिप्रकृत्यर्थविशेषितं धात्वर्थे फले विषयत्वे व्यापारे ज्ञानादौ वा निरूपकत्वेन प्रतियोगित्वेन वा संसर्गेणान्वेति रजतत्वप्रकारतानिरूपितपुरोवर्तिविशेष्यताकत्वमाक्षेपेण परिशेषेण मनसा वा मानान्तरेणावगम्यते विशेष्यत्वस्य द्वितीयार्थतापक्षेऽपि तत्र तृतीयार्थप्र-

कारत्वस्य निरूपकतासंसर्गेणान्वयो न सम्भवति सुबर्थयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् तृतीयार्थप्रकारत्वस्य धात्वर्थे ज्ञानादावेवान्वयात् प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वस्य मानान्तरादेवलाभ इति । एवं लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये इत्यादौ शाब्दबोधस्तदनुकूलव्यापारश्च निरूप्यः कर्मतस्तु विशेष्यो विषयो वाऽर्थः कर्मप्रत्ययस्थले व्यापारस्य विशेषणतया कर्मप्रत्ययार्थेऽन्वयः प्रकृते कर्मकृदर्थैकदेशेऽपि विशेष्यत्वे विषयत्वे वा शाब्दबोधस्य फलस्य विशेषणतयाऽन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तथा चात्र तृतीयार्थप्रकारत्वस्य लक्षणादिविशेषितस्य शाब्दबोधेऽन्वयः प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वलाभः पूर्ववदेव कृदर्थैकदेशे विशेष्यत्वे विषयत्वे वा तृतीयार्थप्रकारत्वस्य निरूपकत्वेन संसर्गेणान्वय इति वदन्ति । तत्र कृदर्थैकदेशे धात्वतिरिक्तार्थस्यान्वयो न व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यादिकं चिन्तनीयम् । के चित्तु फलविशिष्टं कर्म कृदर्थः फलस्य द्वेधा शाब्दबोधविषयत्वं तृतीयार्थप्रकारत्वस्य कर्मकृदर्थैकदेशे फलेऽन्वयस्तथा चात्र शाब्दबोधानुकूलव्यापारप्रयोज्यस्य लक्षणादिप्रकारकशाब्दबोधस्य विशेष्येऽनुमान इति शाब्दबोध इति वदन्ति । तदपि चिन्त्यं फलस्य द्वेधा शाब्दबोधविषयत्वस्याप्रामाणिकत्वात् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणैव व्यापारविशेषणकफलविशेष्यकशाब्दबोधसम्भवेनान्वयोपपत्तिसम्भवात् फलादेः कर्मप्रत्ययार्थत्वासम्भवात् कृदर्थैकदेशे धात्वतिरिक्तार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च । परिच्छिन्नत्वमपि वा चित्तृती-

यार्थः यथा द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीत्यादौ द्रोणो गुरुत्वत्वाद्यान्तरजातिमान् परिमाणविशेषः द्विद्रोण इति पाचादित्वान्न स्त्रीत्वं द्विद्रोणत्वमपि द्रोणत्वावान्तरजातिविशेषो द्रोणद्वित्वं वा परिच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः क्रयकर्मत्वे धात्वर्थफले ऽन्वेति परिच्छिन्नत्वं तु द्विद्रोणस्य स्वसमवायिन एकद्रव्यस्योभयद्रव्यस्य वाऽऽरम्भकपरमाणुत्वममनियतसंख्यासजातीयसंख्याव्यापकत्वं क्रयजनितस्वत्वस्य सकलेषु धान्यतदारम्भकेष्वेकस्याभ्युपगमात् परमाणुवृत्तित्वसम्भवेन स्वरूपेण समवायेन वा संबन्धेन तादृशसंख्यां प्रति साक्षादेव व्यापकत्वं यदि च स्वत्वस्य धान्यवृत्तित्वमुपेयते न तु तदारम्भकवृत्तित्वं तदा स्वाश्रयारम्भजननपरम्परासंबन्धेन तावत्परमाणुविश्रान्तेन व्यापकत्वं बोध्यम् । एवं द्विद्रोणसमवायिद्रव्यारम्भकपरमाणुसमनियतसंख्यासजातीयसंख्याव्यापकस्य स्वत्वस्यानुकूला क्रयक्रियेत्यन्वयबोध इति गुरुचरणाः । द्विद्रोणो गुरुत्वान्तरं समवायित्वं तृतीयार्थो धान्यपदार्थे धान्यराशावन्वेति धान्यराशेरतिरिक्तत्वात् एको महान् धान्यराशिरिति प्रतीतिरन्यथाऽवयविभाव्रासिद्धिप्रसङ्गादित्येकदेशिनः । तच्चिन्त्यं यवधान्योभयघटितराशौ यवत्वधान्यत्वयोः स्वीकारे सांकर्यापत्तेः न च तत्र यवधान्योभयत्वजातिरतिरिक्तैव स्वीक्रियते न तु धान्यत्वं यवत्वं वेति न सांकार्यमिति वाच्यं यवादिधीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् न च रुधिरास्थिमांसादीनां शरीरावयवत्ववत् यवादीनामपि तदवयवत्वाङ्गवति प्रवृत्त्युपपत्तिरिति वाच्यं तथाप्यनन्तानां यवधान्योभयत्वा-

द्विजातीनां राशितत्यागभावध्वंसानां च कल्पनापत्ते-
रनतिरिक्तत्वाभ्युपगमेन प्रत्यूह्याद्युपपत्तेरेको महानिति
प्रतीतिरौपाधिकीत्यन्यत्र विस्तरः । के चित्तु एकजा-
तीयमवनमनं प्रति द्विद्रोणस्वरूपगुरुत्वविशेषस्य तदार-
भ्यारम्भकपरमाणुसमसंख्यकपरमाणुगुरुत्वानां च वैक-
ल्पिकी कारणता तथा च तावत्परमाणुगुरुत्वं द्विद्रोण-
पदार्थः तृतीयार्थो वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यं वा वैशि-
ष्ट्यं तु स्वाश्रयारभ्यत्वघटितपरम्परारूपं धान्येषु सा-
मानाधिकरण्यं तु दर्शितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नं सत्वे-
ऽन्वेतीति वदन्ति । तदपि न विचारसहम् । परमाणुगुरु-
त्वानामेवावनमनं प्रति हेतुत्वात् अवयविगुरुत्वस्य हेतु-
त्वे बलमितसर्षपप्रयुक्तावनमनतः तथाविधलोहपिण्ड-
प्रयुक्तावनमनस्य प्रकर्षप्रसङ्गात् पतनप्रकर्षप्रयोजकत्वे-
नावयविगुरुत्वस्याभ्युपगमात् कारणोत्कर्षस्य कार्योत्कर्ष-
प्रयोजकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । वस्तुतस्तु ।

जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

इत्यादिना त्रसरेण्वादिघटितं माषसुवर्णनिष्कादि-
मानं मनुनोक्तं निष्कादिघटितं च द्रोणादिमानमेवमाढ-
कमितद्रव्यचतुष्टयस्यारम्भकपरमाणुसमसंख्यकपरमाणु-
गुरुत्वानि द्रोणस्तद्द्विगुणगुरुत्वानि द्विद्रोणस्तेषां गुरु-
त्वानां स्वाश्रयपरमाणुभिः परम्परयाऽऽरभ्यमाणत्वं संब-
न्धो धान्यादौ न च तावत्संख्यकाः परमाणवः परमाणुवृ-
त्तिस्तादृशी संख्या वा द्रोणपदार्थोऽस्तु धान्यादावुभयस्य
परम्परासंबन्धो भवतीति वाच्यं तावत्परमाणूनां पर-

मागुसंख्यायाश्च परम्परासंबन्धस्य तैजसावयवित्यपि सम्भवात् तत्र द्रोणादिव्यवहारप्रसङ्गात् न च धान्यादौ तुल्यतत्वस्यैवाच्च व्यञ्जकस्याभावान्न द्रोणादिव्यवहार इति वाच्यम् । त्वेचादिपूरणस्य धान्यादाविवात्रापि व्यञ्जकस्य सम्भवात् तस्मात्तथाविधगुरुत्वानि द्रोणपदस्यार्थः यद्वशाद् द्रोणो ब्रौहिः द्रोणः पाषाण इत्युभयप्रतीतेरेकविषयत्वं तैर्गुरुत्वैर्दर्शितपरम्परया विशिष्टो निरूढलक्षणः यद्वशात् द्रोणमाषं भुङ्क्ते भीम इति प्रयोगः न च तैर्गुरुत्वैः संसृष्टेषु धान्येषु विशकलितेष्वपि द्रोणादिव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यम् । व्यञ्जकाभावादप्रसङ्गाद् व्यञ्जकसत्वे त्विष्टत्वाद् अत एव द्रोणः काश्यां द्विद्रोणः प्रयागेऽयोध्यायां चेति पञ्चद्रोणो मम ब्रीहिरिति प्रतीतिव्यवहारौ एवं तृतीयार्थोऽन्यव्यवच्छेदः अन्यस्य द्विद्रोणव्याप्यगुरुत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेण व्यवच्छेदोऽत्यन्ताभावेऽन्वयः व्यवच्छेद्स्य धान्येऽन्वयः एवकारस्थल इव व्यवच्छेदान्वयिनि धान्ये द्विद्रोणस्याप्यन्वयः तचान्यव्यवच्छेद इव संबन्धोऽपि तृतीयार्थः द्विद्रोणविशेषितस्य संबन्धस्य धान्येऽन्वयात् द्विद्रोणस्यान्वयबोध्य इति अतः पञ्चद्रोणेन क्रीयमाणो धान्ये द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति न प्रयोगः न वा द्रोणेन क्रीयमाणो द्विद्रोणेन क्रीणातीति प्रयोगः क्रीणातेस्तु फलतया प्रतिग्रहः व्यापारतया दानं चार्थः विक्रीणातेरपि फलव्यापारयोर्वैपरीत्येन तदुभयमर्थः प्रतिग्रहः स्वत्वेच्छा दानं स्वत्वस्वत्वनाशोभयेच्छा फलस्य स्वत्वेच्छायाः प्रयोज्यतया दाने फलस्य दानस्य प्रयोजकतया संबन्धेन

स्वत्वेच्छायामन्वयः अत एव भाविधान्यादिग्रहणार्थं-
धनं प्रयुञ्जाने द्विद्रोणेन त्रिद्रोणेन वा धान्यं क्रीणात्य-
यमिति प्रयोगः भाविनि स्वत्वानुपगमेऽपि स्वत्वेच्छाया-
सम्भवात् । मूल्यस्यागिमकाललभ्यत्वव्यवस्थायां निष्क-
शतेनाश्वं क्रीणीत इति प्रयोगः क्रये धान्यादेः कर्मणः
स्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया स्वत्वविषयतानिरू-
पिताधारत्वसंसर्गावच्छिन्नविषयतया वा संबन्धेनाव-
च्छिन्नाधेयत्वे द्वितीयार्थेऽन्वयः विक्रये तु स्वत्वनाशीय-
विषयतावटितान्यतरसंबन्धावच्छिन्नमाधेयत्वं द्वितो-
यार्थः शतेन क्रीणातीत्यत्र स्वत्वं व्यापारः करणतृती-
यार्थः स्वत्वस्य जन्यत्वेन संबन्धेन स्वत्वनाशेच्छायां दा-
नेऽन्वयः स्वत्वे सत्येव त्यागो भवति न हि परकीये त्याग
इति स्वत्वजन्यत्वं दाने स्फुटमिति शतेन विक्रीणीत-
इत्यत्र स्वत्वनाशस्तृतीयार्थस्तस्य जन्यतया स्वत्वेच्छाया-
मन्वयः स्वत्वोपहितेच्छायां स्वत्वनाशस्य हेतुत्वात्पर-
कीयधने तादृशेच्छाविरहादिति स्वत्वनाशः स्वत्वेच्छा-
जनक इति एवं द्विद्रोणेन धान्यं स्वर्णं माषेण क्रीणा-
त्ययमित्यत्र द्विद्रोणान्यद्विद्रोणव्याप्यगुरुत्वाभाववद्द्वि-
द्रोणधान्यवृत्तिस्वत्वेच्छाप्रयोज्यायाः सुवर्णमाषस्वत्व-
जन्यायाः स्वत्वस्वत्वनाशोभयविषयकेच्छाया आश्र-
योऽयमिति शाब्दबोधः । अकर्तुर्यस्य स्वत्वनाशः ततः प-
ञ्चमी ध्रुवमपाय धूर्ति सूत्रेणेति वक्ष्यते । वैपणिकान्मौ-
क्तिकं क्रीणातीत्यत्र स्वत्वनाशः पञ्चम्यर्थस्तस्य जनकतया
फले स्वत्वेच्छायामन्वयः फलेऽप्यपादानत्वान्वय इत्यादि-
कं वक्ष्यते । एवं विक्रयकर्मणः स्वामित्वं यत्र तत्र षष्ठी

मौक्तिकं विक्रीणीते राज्ञि नागरिके वेत्यादौ "सप्तम्यधिकरणे चे"ति सूत्रेणेत्यादिकं वक्ष्यते द्रोणपरिच्छित्तमुक्तासंख्यापरिच्छित्तिः काशिकाटीकायामुदाहृता पञ्चकेन पशून् क्रीणाति साहस्रेण पशून् क्रीणातीत्यादि पञ्चकंपञ्चत्वसंख्या साहस्रं सहस्रत्वसंख्या अत्रापि अन्यव्यवच्छेदः संबन्धश्च तृतीयार्थः पञ्चत्वस्य सहस्रत्वस्य वा व्याप्यसंख्यात्वेनावच्छिन्नया प्रतियोगितया व्यवच्छेदेनान्वयः व्यवच्छेदस्य पञ्चत्वादिसंबन्धस्य च पशुष्वन्वयस्तेन षट्केन विंकेन वा क्रीयमाणेषु पशुषु पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति न प्रयोगः क्व चित्क्रयकरणं तृतीयार्थः यथा विंशतिः पारावताः पञ्चेत्यादि अत्र व्यापारः क्रयस्तृतीयार्थः व्यापारस्य जन्यत्वेन क्रयस्य कर्मत्वेन संबन्धेन पारावतेष्वन्वयः । सहशब्दयोगेऽपि नानार्थिकां तृतीयां ज्ञापयति । "सह युक्तेऽप्रधाने" इति सूत्रं सहार्थेन युक्ते तृतीया भवति सहयोगेऽप्रधानेऽप्रधानक्रियाकारके प्रधानकारकसजातीये भवतीत्यर्थकं सहार्थः सामानाधिकरण्यं तच्च दैशिकेन कालिकेन दैशिककालिकोभयेन च संबन्धेन घटितत्वात् त्रिविधं वह्निना सह धूमो भस्म वेत्यत्र संयोगिसंयुक्तत्वं सहार्थः तृतीयायाः प्रतियोगित्वमर्थः आद्यसंयोगेऽन्वेति एवं वह्निप्रतियोगिताकसंयोगवत्संयुक्तो धूम इत्यन्वयबोधः । रूपेण सह रस इत्यत्र समवायिसमवेतत्वं सहार्थः तृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्याद्यसमवायेऽन्वयः । द्रव्यत्वेन सह घूम इत्यत्र समवायिसंयुक्तत्वं सहार्थः प्रतियोगित्वस्य समवायेऽन्वयः वह्निना सह धूमसंयोग इत्यत्र संयोगि-

समवेतत्वं सहार्थः प्रतियोगित्वं संयोगेऽन्वेति । कालिकेन यथा जातोपुष्पेण सह नीपपुष्पमित्यत्र कालस्वरूपेण कालिकविशेषणतासंबन्धेनाधिकरणे तेन संबन्धेनाधेयत्वं सहार्थः कालिकविशेषणतयाऽन्वयिप्रतियोगित्वं तृतीयार्थः अथ वा काल एव सहार्थः कालिकाधिकरणत्वस्य तृतीयार्थस्य काले कालस्य कालिकाधेयतासंबन्धेन नीपपुष्पेऽन्वयः । दैशिककालिकोभयेन यथा पक्ष्या सह यजमान इत्यत्र संयोगसंयुक्तत्वं कालस्योभयं सहार्थः प्रतियोगित्वं कालिकाधिकरणत्वं चोभयं तृतीयार्थः प्रतियोगित्वस्याद्यसंयोगेऽन्वयः कालिकाधिकरणत्वस्य काले कालस्य कालिकाधेयतया यजमानेऽन्वयः एवं भारमनुवहत्सु सह गच्छत्सु पुत्रेषु महैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्रापि दर्शितोभयं सहार्थः तृतीयार्थोऽपि प्रतियोगित्वकालिकाधिकरणत्वोभयमेव पूर्ववदन्वयो बोध्यः । सहयोगे काशिकायामुदाहरणानि । यथा पुत्रेण सह स्थूल इत्यत्र स्थूलत्वं तृतीयार्थः तत्र पुत्रस्याधेयतयाऽन्वयस्तृतीयार्थस्य स्थूलत्वस्य कालिकाधिकरणतया सहार्थे काले कालस्याधेयतया पदार्थैकदेशे स्थूलत्वेऽन्वयः एवं पुत्रस्थूलत्वसमानकालिकस्थूलत्ववान् पितेत्यन्वयबोधः पुत्रेण सह गोमान् पितेत्यत्र स्वामित्वं तृतीयार्थः तस्य निरूपकतासंबन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये सहार्थे प्रतियोगितयाऽन्वयः सहार्थस्य मतुबर्थैकदेशे गोविशेषिते स्वामित्वेऽन्वयः एवं पुत्रस्वामित्वसमानाधिकरणगोस्वामित्ववान् पितेत्यन्वयबोधः अप्रधानेऽश्रेष्ठे वस्तुभूते प्रकृत्यर्थे मतीत्यर्थः तेनाचार्येण स-

हेति न प्रमाणं प्रमाणं च शिष्येण सहाचार्यस्य गौः अत्र तृतीयार्थः स्वत्वं सहार्थः सामानाधिकरण्यं षष्ठ्यर्थः स्वत्वं तृतीयायेस्य सहार्थे तस्य च षष्ठ्यर्थे तस्य गव्यन्वयः एवं शिष्यस्वन्वसमानाधिकरणाचार्यस्वत्ववती गौरित्यन्वयबोधः क्व चित्संबन्धमात्रं तृतीयार्थः यथा वज्रेण सहेन्द्र इत्यत्र संयोगः सहार्थः प्रतियोगित्वं तृतीयार्थः एवं वज्रप्रतियोगिताकसंयोगवानिन्द्र इत्यन्वयबोधः गन्धेन सह पृथिवीत्यत्र सहार्थः समवायः शेषं पूर्ववत् । एवं दक्षिणाभिः सहेत्यहमित्यत्र सहार्थः संबन्ध इति नापरामृष्टे यज्ञे दक्षिणाप्रतियोगिताकोऽन्वेति यज्ञस्थाङ्पदार्थे प्रयोक्तरि भगवति तादात्म्यान्वयः दक्षिणाया यज्ञे संबन्धस्तु विहितकालिकस्वविषयकत्यागप्रयोज्यप्रतिष्ठावत्वं प्रतिष्ठा तु फलजनकत्वमिति एवं मुद्रया सह कुण्डली देवदत्त इत्यत्र तृतीयार्थः संबन्धः स चात्र संयोगः सहार्थः समानकालिकत्वं तच्च काल एव तस्य इन्प्रत्ययार्थैकदेशे संबन्धेऽन्वयः इत्थं मुद्रासंयोगसमानकालिककुण्डलसंयोगवान् देवदत्त इत्यन्वयबोधः यदि च तिङर्थविशेषणघात्वर्थस्येव तद्धितार्थविशेषणतदर्थतावच्छेदकसंबन्धादेः पुत्रेण सह स्थूलः पितेत्यादौ नामार्थतावच्छेदकस्य विशेषणस्य स्थूलत्वादेः सहार्थे विशेष्यतया विशेषणतया वाऽन्वयोऽभ्युपेयते तदा तृतीयायाः संबन्धान्वयि स्थूलत्वान्वयि चाधेयत्वमर्थः तृतीयान्तार्थविशेषितयोः संबन्धस्थूलत्वयोः सहार्थे विशेषणत्वमिति । ननु सहपदस्य तृतीयायाश्चार्थस्य पदार्थैकदेशेऽन्वयो न युज्यतेऽयुत्पत्तेः किं तु पुत्रेण सह स्थूलः

पिता, कन्यया सह रमणीयो वर इत्यत्र पदार्थयोः स्थू-
लरमणीययोस्तादात्म्येन पितृवरान्वयिनोः सहार्थे वि-
शेषणतया विशेष्यतया वाऽन्वयः विशेषणत्वापन्नयोस्त्यो-
स्तृतीयार्थोऽभेदोऽन्वेति एवं पुत्राभिन्नस्थूलसमानकालि-
कस्थूलः पितेति कन्याभिन्नरमणीयसमानकालिकरम-
णीयो वर इति चान्वयबोधो भवति स्थूलयो रमणीय-
योश्च समानकालिकत्वे भासमाने स्थूलत्वयो रमणीय-
त्वयोश्च समानकालिकत्वं भासते विशिष्टान्वयबोधसा-
मग्र्याबलादिति चेत् एवमन्वयोपगमेऽपि नाभिमतनिर्वा-
हः सहार्थविशेषणतावच्छेदकयोः स्थूलत्वरमणीयत्व-
योः समानकालिकत्वभानायोगात् विशिष्टान्वयस्थले
हि यद्धर्मविशिष्टे विशेषणस्यान्वयस्तत्र विशेष्येऽबाधेऽबा-
धेऽपि वा सति तद्धर्मविशेषणस्यान्वयो भवति यथा शि-
खौ विनष्ट इत्यत्र विनष्टतादात्म्यं शिखायां यथा वा भू-
वादिर्धातुरित्यत्र तादात्म्यं सुब्व्यन्वेति न तु विशेषण-
तावच्छेदके विशेष्यस्य काप्यन्वयः व्युत्पत्तिविरहात् न च
मास्तु विशेषणतावच्छेदके स्थूलत्वे समानकालिकत्वा-
न्वय इति वाच्यम् । तथा सति कालान्तरेण स्थूलेऽपि
पुत्रे तथाविधप्रयोगप्रसङ्गात् यद्यपि सहार्थतृतीयार्थयोरे-
कदेशान्वयो न व्युत्पन्न इति । तदपि न सुन्दरम् । एकदे-
शान्वयस्यावश्यकत्वात् तथा हि पुत्रेण सह गोमान्
पितेत्यत्र पुत्राभिन्नगोमतः समानकालिकत्वं गोमति
भासते चेत्तर्हि पुत्रस्य गवान्तरस्वामित्वेऽपि तथा प्रयोग-
प्रसङ्गः दर्शितान्वयस्य तावतापि सम्भवात् तस्मात्सहा-
र्थविशेषणत्वापन्ने मतुबर्थतावच्छेदके स्वामित्वेऽन्वयिता-

वच्छेदके गोस्वामित्वे चैकदेशे तृतीयार्थाधेयत्वस्यान्वयः । गोस्वामित्वे एकदेशे सहार्थस्य विशेषणतयाऽन्वयः सहार्थः निरूपकतासंबन्धघटितसामानाधिकरण्यं प्रतियोगित्वसंबन्धेन स्वामित्वस्य सामानाधिकरण्ये तस्य स्वरूपेण गोस्वामित्वेऽन्वयितावच्छेदके तद्विशिष्टस्य तादात्म्येन पितर्यन्वयः न चात्र भवत्वेकदेशान्वयस्तावता सर्वत्र न तत्सम्भवः पुत्रेण सह स्थूल इत्यत्र पुत्राभिन्नस्य स्थूलत्वविशिष्टस्य समानकालिकत्वे विशेषणतयाऽन्वयात् स्थूलत्वस्याप्यन्वयः विशेषणान्वये सत्येव विशिष्टान्वयस्य भावादित्येतावता सामञ्जस्यान्नाऽवैकदेशान्वयइति वाच्यं यत्र हि स्थूलत्वोपलक्षितः स्थूलपदेन प्रतिपादितस्तत्र विशिष्टान्वयबलादपि न स्थूलत्वसमानकालिकत्वलाभ इत्येकदेशान्वय आवश्यक इति । एवं शिष्यैः सह जटावन्तो सुनयः, यज्ञदत्तगृहैः सह काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यादावेकदेशान्वयं विना नाभिमतनिर्वाह इति एवं सह दिवसनिशाभ्यां दीर्घाः श्वासदण्डा इत्यत्र दीर्घत्वं कालिकं दैशिकं च बहुतरकालसंबन्धः कालिकं यद्दशाद्दीर्घमायुरिति प्रयोगः बहुतरदेशसंबन्धो दैशिकं यद्दशाद् दीर्घः पन्था इति प्रयोगः दीर्घत्वं स्वजातीयापेक्षया बोध्यं दिवसो ग्रीष्मे दीर्घः निशा हेमन्ते दीर्घा विरहिश्वासो बहुतरवायुमण्डलगामितया दीर्घः एवं दीर्घपदोपस्थापितयोः दीर्घत्वयोः कालिके तृतीयार्थाधेयत्वस्य दैशिके विशेष्यतया श्वासस्यान्वयो योग्यतावलात्सहार्थः एवं दिवसवृत्तेर्वा बहुतरकालसंबन्धस्य समानकालिको यो बहुतरदेशसंबन्धस्तद-

तः श्वासदगडा इत्यन्वयबोधः । अत्र दगडस्य घटिकाया दिवसदीर्घत्वसमानकालिकं दीर्घत्वं विरुद्धमिति दगडस्य चतुर्हस्तदेशसंबन्धवतः दिवसघटकक्षणसमसंख्यकपरमाणुसंबन्धरूपं दीर्घत्वं विरुद्धमिति विरोधालङ्कारः । एकानुपूर्वीकशब्दप्रतिपाद्ययोर्भिन्नयोरर्थयोरपि सहार्थे विशेषणतया विशेष्यतया चान्वयः । यथा

दोषायोगमहस्थितिस्फुटरमश्रीकायहृद्यः समं ।
चन्द्रेणैष नृपो बुधोदयगुरुप्रीतः कविः प्रीतिमान् ॥
पुत्रोऽस्यापि समं बुधेन सततं मित्रान्तिकामादनः ।
प्रीतः प्राप्तकराङ्गुतोदयगुणोऽत्युच्चः श्रितः सौम्यताम्॥

अत्र रात्रियोगेन या तेजःस्थितिस्तच्च स्फुटरमा या श्रीः तद्वता कायेन हृद्यत्वमेकं दोषराहित्येनोत्सवस्थित्या च स्फुटा रमा पृथिवी यद्देहशस्तच्छ्रीको योऽयः शुभावहो विधिस्तेन हृद्यत्वमपरमेवं दलान्तरेऽप्यर्थद्वयं बोध्यमिति । दर्शितयोर्हृद्यत्वयोः सहार्थे समानकालिकत्वे विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः तत्र विशेषणे हृद्यत्वे हृतीयान्तार्थस्य चन्द्राधेयत्वस्यान्वयः विशेष्यहृद्यत्वस्य विशेषणतया नृपेऽन्वय इति पुत्रेण सहागत आगच्छति वेत्यादौ कर्तृत्वं कारकं क्तप्रत्ययार्थतावच्छेदकमाख्यातस्य वा शक्यं हृतीया ऽभिधत्ते धात्वर्थं आगमनं कालिकत्वे विशेषणतया विशेष्यतया चान्वेति विशेषणे धात्वर्थे हृतीयार्थकारकस्यान्वयः विशेष्यधात्वर्थस्य हृद्यैकदेशे तिङर्थे वा कर्तृत्वे विशेषणतयाऽन्वयः । एवं पुत्रकर्तृताकागमनसमानकालिकातीतागमनक्षतिमद्भिन्नः तथाविधविद्यमानागमनक्षतिमान्वा पितेत्यन्वयबोधः

प्रधानेऽतीतत्वान्विते ऽतीताया विद्यमानत्वान्विते विद्यमानाया गुणक्रियायाः समानकालिकत्वं भासत इति न काऽप्यनुपपत्तिः । प्रधानक्रियाकारकसजातीयं कारकं तृतीयार्थः कर्तृत्वादिकं तत्र कर्तृत्वमुदाहृतमन्यदुदाहियते कर्मत्वं यथा हिरण्येन सह गां लभते इत्यत्र लभतेः स्वत्वं व्यापारश्चार्थः द्वितीयातृतीययोराधेयत्वं कर्मत्वमर्थः सहार्थः समानकालिकत्वमेवं हिरण्यवृत्तिस्वत्वानुकूलव्यापारसमकालिकगोवृत्तिस्वत्वानुकूलव्यापाराश्रयत्वं वाक्यार्थः । करणत्वं यथा तृणेन सह काष्ठेन पचतीत्यत्र तृतीययोः करणत्वमर्थः तथा च तृणकरणताकपाकसमकालिककाष्ठकरणताकपाककृतिर्वाक्यार्थः । ऋत्विग्भिः सह गुरवे ददातीत्यत्र चतुर्थीतृतीययोः संप्रदानत्वमर्थः तथा च ऋत्विक्संप्रदानताकदानसमकालिकगुरुसंप्रदानताकदानाश्रयत्वं वाक्यार्थः । कोटरेण सह तरोः पततीत्यत्र कोटरापादानताकपतनसमकालिकर्तृपादानताकपतनकृतिर्वाक्यार्थः । सपत्नीभिः सह कान्तस्य वसतीत्यत्र सपत्नीसंबन्धिवाससमकालिककान्तसंबन्धिवासाश्रयत्वं वाक्यार्थः । पीठेन सह गृहे आस्ते इत्यत्र पीठाधिकरणताकासनसमकालिकगृहाधिकरणताकासनाश्रयत्वं वाक्यार्थः । सहार्थविशेषणविशेष्ययोः धात्वर्थयोरुभयोस्तृतीयाभिन्नविभक्त्यन्तार्थः सर्वोन्वेति तृतीयान्तार्थो विशेषणे तेन पुत्रस्य ग्रामगमने पितुर्नगरगमने पुत्रेण सह नगरं गच्छति पितेति न प्रयोगः । यत्र कर्मत्वादिकारकस्य तृतीयार्थस्य गुणक्रियायामन्वयो न कर्तृत्वस्य तत्र प्रधानक्रियाकर्तुरेव

कर्तृत्वमवगीयते गुणक्रियाकारकानभिधाने प्रधानका-
रकस्य प्रत्ययाभिहितस्य गुणक्रियायामन्वयात् । तदुक्तम् ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
गुणे यदा तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥

इति हिरण्येन सह गां लभत इत्यादौ गोलम्भकार्-
कत्वं हिरण्यलाभे प्रतीयते सतो न चैवेण हिरण्ये
नैवेण गवि लभ्यमानायां हिरण्येन सह गां लभते नैव
इति प्रयोगः अत एव समानकर्तृकत्वादिकं सहार्थे इति
निरस्तम् । दर्शितरीत्याऽतिप्रसङ्गनिरासात् समानक-
र्तृकत्वादौ च शक्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च प-
त्न्या सह यजत इत्यत्र पतिपदस्याध्याहारे पत्नीसाहि-
त्यं पत्युर्विशेषणं यदि च नाध्याहारस्तदाऽपि साहित्य-
द्वारकं कर्तृत्वं पत्न्या मन्तव्यं पत्नीसाहित्यस्य गौचव-
दधिकारत्वात् यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यभिधानात् ।
अत्रापि पत्येत्यध्याहारः । यदि च नाध्याहारस्तदाऽपि
कर्तव्यत्वे क्रतिविषयत्वे धात्वर्थक्रतौ साहित्यद्वारकं क-
र्तृत्वं पत्न्या इति एवमन्वयबोधोपपादनेऽपि पत्येत्यध्या-
हारं विना मुख्यकर्तव्यताकाङ्क्षाया अनिवृत्तिः । भाट्टानां
मते कर्तृत्वादिकमखण्डमतिरिक्तमिति पत्न्या अपि क-
र्तृत्वं निराबाधमिति । के चित्तु पुत्रेण सहागत आग-
च्छति वेत्यादौ आगमनसमानकालिकागमनेन कर्तृ-
तासंबन्धेन विशिष्टस्तथाविधागमनं च सहशब्दार्थः
विशिष्टस्य तादात्म्येन तथाविधागमनस्य कर्तृतया संब-

न्वेन प्रथमान्तार्थे पितर्यन्वयस्तत्रैवागतशब्दार्थस्यागमन-
कर्तुरभेदेनागच्छतीति तिङन्तार्थं आगमनकर्तृत्वस्य यथा
योगमन्वयः । न चैवं सहशब्दार्थान्वयादेवागमनलाभे आ-
गत आगच्छतीतिशब्दप्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम् । तत्त-
त्प्रत्ययान्तधातुसमभिव्याहारिणैव सहशब्दस्य क्रियातद्वि-
शिष्टोपस्थापकत्वात् । एवं तृतीयार्थः कर्तृत्वं समानका-
लित्वविशेषणीभूतधात्वर्थे सहार्थैकदेशेऽन्वेति सहशब्दस्य
निपातत्वात्तदर्थस्य भेदान्वयो नामार्थेऽपि न विरुद्धः न
च यशसा सह मूर्च्छतीह शत्रुरित्यत्र तिङन्तेन मोहक-
र्तृत्वस्योपस्थापनात् सहशब्देन मोहसमानकालिकमो-
हाभिधाने मोहे यशःकर्तृकत्वबाधादन्वयानुपपत्तिरि-
ति वाच्यम् । तिङर्थान्वितमोहोपस्थितावपि मूर्च्छतियोगे
सहशब्दो हि पुत्रैः सह मूर्च्छति शत्रुरित्यत्र मोहसमा-
नकालिकमोहः यशसा सह मूर्च्छति श्रीरित्यत्र वृद्धिस-
मानकालिकवृद्धिः रिपुणा सह मूर्च्छति यश इत्यत्र मो-
हसमानकालिकवृद्धिः प्रकृते वृद्धिसमानकालिकमोह
एते सहार्थास्तथा च महार्थैकदेशे वृद्धौ यशःकर्तृकत्व-
स्याबाधनात् नान्वयानुपपत्तिरिति वदन्ति । तन्न विचा-
रसहम् । सहशब्दस्य समानकालिकत्वशक्त्यैव निर्वाहे
धातुभेदेन तदर्थभेदेन तत्तत्प्रत्ययभेदेनानन्तशक्तिकल्पना-
याऽन्याय्यत्वात् यत्र धातोर्नानार्थस्तत्र समानकालिक-
त्वे विशेषणतया विशेष्यतया चान्वये योग्यता तत्त्वमि-
ति वक्ष्यते । यत्र च न नानार्थः शब्दः तृतीयाभिन्नप्र-
कृतिस्तत्र तृतीयार्थभिन्नकारकान्विता नामार्थव्यक्तिरेव
कारकद्वारा क्रियान्वयिनी तेन पितरि नन्दिग्रामं ग-

च्छति ग्रामान्तरं च पुत्रे पुत्रेण सह ग्रामं गच्छतीति न प्रयोगः अत एव पुत्रेण सह गां लभत इत्यत्र एकस्यामेव गवि पितुः पुत्रस्य च स्वत्वं प्रतीयते एवं हिरण्येन सह गां पुत्रेण सह लभते पितेत्यत्र सहार्थद्वयस्यार्थबोधः तत्र हिरण्यकर्मकलाभसमानकालिकगोकर्मकलाभः द्वितीयसहार्थं विशेषणतया विशेष्यतया वाऽन्वेति तत्र पुत्रकर्तृकत्वं हिरण्यलाभे प्रथमसहार्थस्य विशेषणे विशेष्ये गोलाभे चाऽन्वेति द्वितीयसहार्थस्य विशेष्ये गोलाभे विशेष्यतावच्छेदकांशे हिरण्यलाभे च पितृकर्तृताकत्वमन्वेति व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । ननु हिरण्येन सहेत्यत्र सहार्थकर्मत्वं तदन्वयिनिरूपितत्वं तृतीयार्थः पुत्रेण सहेत्यत्र सहार्थः कर्तृत्वं तच्चाधेयत्वं तदन्वयिनिरूपितत्वमेव तृतीयार्थः सूत्रेणापि कर्मत्वकर्तृत्वादियोगे तृतीयाऽनुशिष्यते अप्रधाने इति प्रकृत्यर्थस्य तथात्वं सूचयति एवं लाभे हिरण्यकर्मत्वगोकर्मत्वपुत्रकर्तृत्वानामन्वयः तथा च पुत्रकर्तृताकहिरण्यकर्मताकगोकर्मताकलाभकर्ता पितेति शाब्दबोधः एतावता सर्वसामञ्जस्ये सहस्य समान कालिकत्वादौ शक्तिर्न कल्प्यते मानाभावात् न वा धात्वर्थस्य सहार्थं विशेषणतया विशेष्यतया चान्वयः व्यत्यन्तरकल्पनागौरवादिति चेन्न सहस्य कर्मत्वादिशक्तिकल्पनायां छत्रेण सहोपानहौ दधातीत्यत्रैकस्यां धारणक्रियायामुपानच्छत्रयोः कर्मत्वासम्भवेनानन्वयापत्तेः पुत्रेण सहागच्छतीत्यत्र पितापुत्रकर्तृत्वयोरेकत्वासम्भवेनानन्वयाच्चेश्च तस्मात्सहस्य समानकालिकत्वशक्तेः कृप्ततया व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं न न्याय्यं न च वा समान-

कालिकत्वे शक्तिः क्लृप्तेति वाच्यम् । गर्जितेन सह वृष्टिः श्यामाकमञ्जरीभिः सह कङ्गुमञ्जरीत्यत्र सहस्य समानकालिकत्वार्थत्वं विनाऽन्वयस्य दुरूपपादत्वादिति एवं यत्र भिन्नकर्तृकयोः क्रियोर्विरुद्धव्यक्तिकर्मकत्वं न समवति योग्यताविरहात् तत्रैकरूपेण नानाव्यक्तीनां कर्मत्वं यथा पुत्रेण सहौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पृथक्कर्तृकपितृकर्तृकयोर्भोजनयोरेकौदनव्यक्तिकर्मकत्वं न सम्भवति ओदनत्वेन नानौदनानामेव तत्र कर्मत्वमिति भिन्नरूपेण नानारूपकर्मत्वसंभवेऽपि पृथक्कं पुत्रे ओदनं पितरि भुञ्जाने पुत्रेण सह पृथक्कमोदनं तदुभयं वा भुङ्क्ते इति न प्रयोगः इत्येकरूपेणोक्तम् । एवं पुत्रेण सह भुङ्क्ते इत्यत्र सहार्थः समानकालिकत्वं सामानाधिकरण्यस्वरूपं समानदेशत्वं चोभयत्रान्तेव सहार्थे भोजनस्य विशेषणतया विशेष्यतया चान्वयः विशेषणे भोजने पुत्रकर्तृकस्यान्वयस्तेन विभिन्ने काले देशे च कालान्तरेणैकगृहे एककाले गृहान्तरे च भोक्तरि पुत्रे पितरि वा न तथा प्रयोगः । एवं पतितैः सह न भुञ्जीतेत्यत्र यद्येककालावच्छेदेनैकगृहे पतितापतितयोर्भोजने पतितभोजनमपतितं न दूषयति तदैकपात्रैकपङ्क्त्यधिकरणकत्वस्वरूपं समानदेशत्वं प्रकृते बोध्यमिति पङ्क्तिस्तु परत्वविशेषापरत्वविशेषनिरूपकसजातीयाधिकरणं देशः संयोगघटितः परम्परया घटकेन स्वल्पेन स्वल्पतमेन संयोगेनाभिव्यङ्ग्यपरत्वविशेषोऽपरत्वविशेषः यदि च पुरुषाकृतिकाष्ठनिवेशेऽपि पङ्क्तिव्यवहारस्तदा साक्षात्यं समानाकारतया बोध्यमिति एवं पुत्रेण

सह पचतीत्यत्रापि समानदेशत्वं समानकालिकत्वं च सहार्थतेन देशकालयोर्विषय्ये न तथाप्रयोगः । सूपिन स-ह्यौदनं पुत्रेण सह पचति पितेत्यत्र द्वेधा सहार्थान्वय-स्तेन पुत्रकर्तृकसूपकर्मताकपाकसमानदेशकालिकौद-नकर्मताकपाकसमानदेशकालिकसूपकर्मताकपाकक्रमसमा-नदेशकालिकौदनकर्मताकपाकवाकक्रतिमान् पितेत्यन्वयबो-धः । ननु "प्रासोष्ट शत्रुघ्नसुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह-लक्ष्मणेने"त्यत्र लक्ष्मणप्रसवसमानकालिकत्वं शत्रुघ्नप्र-सवे बाधितमिति कथं सहार्थान्वयः न चात्र स्यूलकाल-ग्रथमजातो लक्ष्मणादिरेव ग्राह्य इति न समानकालि-कत्वान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति "प्रासोष्ट बीभत्सुदारचेष्टमेका पृथा वायुसुतेन साकमि"त्यादिप्र-योगप्रसङ्गात् । प्रथमजातभीमादिस्वरूपकालमादाय स-मानकालिकत्वान्वयसम्भवादिति चेत् प्रकारान्तरेणात्र समानकालिकत्वसम्भवस्तथा हि सूतिमारुतोऽत्र कालो बोध्यः एक एव सूतिमारुतोऽयमजप्रसवहेतुः सूतिमारु-तस्य प्रसवप्रयोजकत्वमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निस्सार्य्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण स ज्वरः ॥

इति न च बहुवचनेन भूयसां सूतिमारुतानां प्रसव प्रयोजकत्वमुक्तं कथमेकसूतिमारुतः कालत्वेनोपादी-यत इति वाच्यम् । एककालवर्त्तितया हि मारुतानामेक-त्वमिष्यते य एव सूतिमारुता लक्ष्मणप्रसवे त एव श-त्रुघ्नप्रसवे प्रयोजका न तु भिन्नाः कल्पनागौरवात् ल-क्ष्मणनिगमकाले लक्ष्मणस्य प्रतिबन्धकतया न शत्रुघ्न-

निर्गमः यथा एकेन पुरुषव्यापारेण कमलपत्राणां सूचिभेदने प्रथमपत्रभेदनकाले न द्वितीयपत्रभेदनं प्रथमपत्रस्य प्रतिबन्धकत्वादिति जरायुजशरीरस्य शरीरान्तरेऽन्तरवयवावच्छेदेन यः संयोगस्तत्प्रतिद्वन्द्वी विभागो व्यापारस्य षूङोऽर्थः प्रतिद्वन्द्वित्वं तु नाशकतावच्छेदकवैजात्यं सूतिमारुतसंयोगजक्रियाविशेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धं तद्वैजात्यवान् विभागः फलविधयाऽर्थस्तेन जरायुजशरीरस्य धातुनाऽनभिधानात्षूङो न सकर्मकत्वहानिः वैजात्यपरिचयार्थं जरायुजशरीरादिकथनं तेन व्याघ्रिवशाद्भेदकादिप्रसवे प्रसूत इति प्रयोगवारणाय जरायुजशरीरोपादानं बालस्य क्रोडात् क्रोडान्तरगमने प्रसूत इति प्रयोगवारणाय शरीरेऽन्तरवयवावच्छेदेनेत्युक्तं तरुः फलानि सूते वसुधा भटान् सूते सहस्रपात् शनिं प्रासूतेत्यादौ षूङ उत्पत्तिस्तदनुकूलव्यापारस्यार्थ इति तदुपपत्तिः एवं प्रकृते लक्ष्मणवृत्तिविजातीयविभागानुकूलव्यापाराधिकरणसूतिमारुतकालिकस्यातीतस्य शत्रुघ्नवृत्तिविजातीयविभागानुकूलव्यापारस्यार्थयः सुमित्रेत्यन्वयबोधः । वैशम्पायनेन सह वेदं जैमिनिरधीत इत्यत्राधीङोऽर्थोऽयमुच्चारणं तदनुकूलस्यावर्णं चेत्येकोऽर्थः उच्चारणं तु वर्णोत्पत्त्यनुकूलतदोपलक्षितो विवृतादिः प्रयत्नः स तु विवृतत्वादिनैव धात्वर्थे निविशतेऽतो न सकर्मकत्वहानिः लिप्यादिना वर्णज्ञानादुच्चारणेऽधीत इति प्रयोगवारणाय श्रावणत्वं श्रावणस्य फलज्ञानविधया विवृतादिप्रयोजकत्वं वर्णस्य फलस्य साधनतया कण्ठताल्वादिसंयोगे तत्सा-

धनतया कण्ठादिक्रियायामिच्छा विहितादिप्रयत्नश्चैतौयं रौतिर्वर्णोत्पादे बोध्या अधीङो धातोरौद्दश्यार्थवशात्स-योगो यथा पञ्चाद्दिको ब्रह्मबटुर्वेदमधीत इत्यत्रानुपू-र्वीविशेषविशिष्टा वर्णकलापो वेदः द्वितीयार्थः साध्य-त्वाख्यं विषयत्वं साध्यत्वविषयत्वसंबन्धावच्छिन्नमाधे-यत्वं वा विहितान्वेति एवं वेदविषयताकस्य वेदाधे-यस्य वा विहितादेरनुकूलश्रावणाश्रय. पञ्चाद्दिको ब्रह्म-बटुरित्यन्वयबोधः । एवमुपाध्यायप्रतिवशौ बालो वा शुको वाऽधीत इति प्रयोगः मृषपादः । अर्थप्रतिपाद-कत्वेन ज्ञानं प्रतिपादकतासंबन्धेनार्थवत्तया ज्ञानं वा फलं तदनुकूलश्रावणं चेत्यपरोऽधीङोर्थः भवति हि वि-वरणवाक्यश्रवणानन्तरं विवियमाणवाक्ये विवरणार्थक-त्वबुद्धिः सा शाब्दबोधः ज्ञानसामान्यं वा शाब्दबोध-पक्षे इति शून्यवाक्ये पचति पाकं करोतीत्यादौ पच-तीत्यत्र तिङः पचतिपदमर्थः धातुप्रयोगः साधुत्वार्थः प्रणयेदितिवत् विवरणवाक्यस्य पाककृतिरर्थः प्रतिपा-दकतासंसर्गेण पचतिपदेऽन्वेति यच्च चेतिसहितं वाक्यं पचतीति पाकं करोतीत्यर्थं इत्यादावित्युपस्थापितस्य प-चतिपदस्य पाककृतेरित्युपस्थापितायास्तादात्म्येनान्वि-तेऽर्थपदार्थे प्रतिपाद्यतासंसर्गेणान्वयः एवमर्थं शब्दप्र-तिपाद्यताग्रहकाले शब्देऽप्यर्थप्रतिपादकत्वं गृह्यते ज्ञान-सामान्यपक्षे तु शाब्दानन्तरं प्रतिपादकत्वमानसमन्व-वान्नानुपपत्तिरिति । अर्थवत्तायाः शाब्दबोधस्यानुकू-लत्वं च पदार्थस्मृतिद्वारा ज्ञानसामान्यस्यानुकूलत्वं स्मृ-तिशाब्दादिद्वारा श्रावणस्येति । एवं शास्त्रमधीत इत्यत्र

द्वितीयाया विशेष्यत्वं तत्संबन्धावच्छिन्नमाधेयत्वं वाऽर्थः शास्त्रदृत्यर्थत्वप्रकारकज्ञानानुकूलशाब्दाश्रयत्वं वाक्यार्थः वेदमधीते जैमिनिरित्यत्र द्विविधाध्ययनं धात्वर्थः वेदकर्मकाध्ययनाश्रयो जैमिनिरिति वाक्यार्थबोधः एवं द्विविधाध्ययने श्रावणान्वय्याख्यानसुपयोगः पञ्चम्यर्थ इति ज्ञापयति "आख्यातोपयोगे" इति सूत्रमित्यादिकं वक्ष्यते । व्याघ्राद्वेदमधीत इत्यत्र पञ्चम्यर्थो वाक्यं व्याघ्रविशेषितं श्रावणेऽन्वेति सहाधीत इत्यत्र समानगुरुकत्वमपि सहार्थः तच्च सजातीयवाक्यविषयकत्वं साजात्यं च पुरुषप्रयोज्यतावच्छेदिकया कर्तृत्वादिव्याप्यजात्या बोध्यं तेन गुरुभेदेनैककाले एकवेदाध्ययने तथा न प्रयोगः एवं प्रदर्शितस्थले वैशम्पायनकर्तृताकस्य वेदविषयकविहितानुकूलस्य वेदविषयकार्थत्वप्रकारकज्ञानानुकूलस्य वा श्रावणस्य समानकालिकं विषयसजातीयवाक्यविषयकं च यद् वेदविषयकविहितानुकूलं वेदविषयकार्थत्वप्रकारकज्ञानानुकूलं वा श्रावणं तदाश्रयो जैमिनिरित्यन्वयबोधः । "आहारो हि मनुष्याणां जन्मना सह जायते" इत्यत्र कर्तृघटितं सामानाधिकरण्यं सहार्थः क्रिययोरन्वेति गर्भाशयविभागस्तदनुकूलव्यापारो वा जन्मशब्दार्थः पार्थिवद्रव्यप्रतियोगिकसंयोगस्तदनुकूलव्यापारो वाऽऽहारशब्दार्थः जन्माहारयोः कर्तरिकशरीरवर्तित्वाद्भवतिक्रिययोः सामानाधिकरण्यं तथा च जन्मकर्तृताकोत्पत्तिसमानाधिकरणोत्पत्त्याश्रय आहार इत्यन्वयबोधः जनिधातोरुत्पत्तिरर्थ इति न चाव समानकालिकत्वं सहार्थ इति वाच्यम् । अनन्वया-

पत्तेः जन्मोत्पत्तेरनन्तरमेवाहारोत्पत्तेः सम्भवात् न चोत्तरकालिकत्वं सहार्थोऽस्त्विति वाच्यं तथासति पुत्रागमनोत्तरमागते पितरि पुत्रेण सहागत इति प्रयोगापत्तेः सामानाधिकरण्यस्य सहार्थत्वे तु यत्र क्रिययोः सामानाधिकरण्यं तत्र सहप्रयोग इष्ट एव एवं सहार्थे एकानुपूर्वीकतिङन्तप्रतिपाद्यो नानाविधो धात्वर्थो विशेषणतया विशेष्यतया चान्वेति विशेषणे तृतीयान्तार्थश्च यथा यज्ञमा सह मृर्क्षतीह शत्रुरित्यत्र मोह उच्छायश्च धातोरर्थः यज्ञःकर्तृताकत्वसुच्छाये तत् समानकालिकत्वे तन्मोहे स तिङर्थं आश्रयत्वे तच्छब्दौ विशेषणतया ऽन्वेति योग्यतावलात् व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च । यज्ञःकर्तृकसमुच्छायसमानकालिकमोहाश्रयः शत्रुरित्यन्वयबोधः । नानाविधेऽपि धात्वर्थे एकानुपूर्वीकशब्दप्रतिपाद्यो नानाविधोऽर्थस्तृतीयाभिन्नविभक्त्यर्थेऽन्वेति तत्र योग्यतावशात् एकविधार्थान्वितो विभक्त्यर्थो विशेषणेऽपरविधार्थान्वितो विशेष्ये धात्वर्थेऽन्वेति व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् यथा"कैरवं हृतवान् राजा भृङ्गेण सह सत्वरमि"त्यत्र धात्वर्थौ गमनं हननं च कैरवशब्दार्थः कुमुदं शत्रुश्च कुमुदकर्मत्वं गमने शत्रुकर्मत्वं हननेऽन्वेति एवं भृङ्गकर्तृताककुमुदकर्मताकगमनसमानकालिकशत्रुकर्मताकहननाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः । तथाविधनानाविधार्थान्वितस्तृतीयाभिन्नविभक्त्यर्थः एकविधार्थान्वितः सहार्थस्य विशेषणेऽपरविधार्थान्वितो विशेष्ये एकविधेऽपि धात्वर्थेऽन्वेति यथा"देवाधिनाथेन सह क्षितीशो हृशं धराप्रीतिमसौ विधत्ते"इत्यत्र धराप्रीतिशब्दार्थः पर्वताप्रीतिः

पृथिवीरतिश्च तदुभयकर्मत्वमेकविधे धात्वर्थे विधानेऽन्वेति तथा च देवाधिनाथकर्तृताकपर्वताप्रीतिकर्मताकविधानसमानकालिकपृथिवीरतिकर्मताकविधानानुकूलकृतिमान् क्षितौश इत्यन्वयबोधः । तथाविधनानार्थान्विततथाविधविभक्त्यर्थस्यैकैकं सहार्थस्य विशेषणे विशेष्ये समानानुपूर्वीकतिङन्तनानाविधधातुप्रतिपाद्ये नानाविधेऽप्यन्वयः यथा"शिशुः पयो धास्यति सागरैः सह" इत्यत्र धास्यतिपदेन धयत्यर्थस्य पानस्य दधात्यर्थस्य धारणस्य भावित्वस्य कृतेश्च स्मृतिर्जन्यते पयःपदेन क्षीरनीरयोर्द्वितीयया कर्मत्वस्य तृतीयया कर्तृत्वस्येति । सागरकर्तृत्वं नीरकर्मत्वं च धारणे क्षीरकर्मत्वं पाने योग्यतावलाद्व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्चान्वेति एवं सागरकर्तृताकनीरकर्मताकधारणसमानकालिकक्षीरकर्मताकभाविपानानुकूलकृतिमान् शिशुरित्यन्वयबोधः महार्थान्विते विशेषणे विशेष्ये वा धात्वर्थे एकत्र कर्मत्वाद्यन्वययोग्योपस्थापकपदस्य न तिङन्तेन सहाकाङ्क्षा अत एव पयःपदेन क्षीरभावोपस्थितौ न तथा शाब्दबोधः न वा"क्षीरं शिशुर्धास्यति सागरैः सह"ति प्रयोगः । ननु शिशुः क्षीरं धास्यति पयो वेत्यत्र धास्यतिपदेन सह द्वितीयान्तस्य क्षीरपदस्य क्षीरभावोपस्थापकपयःपदस्य वा आकाङ्क्षाया दृष्टत्वात्प्रकृते कुतो नाकाङ्क्षा न च प्रकृते तिङन्तेन धारणस्याप्युपस्थापनेन धारणे क्षीरकर्मत्वान्वययोग्यताया विरहात् पानेऽपि न क्षीरकर्मत्वान्वयाकाङ्क्षेति वाच्यं तावताऽप्यर्थभेदेऽप्यभिन्नायाः शब्दधर्मस्वरूपाकाङ्क्षायां अवैकल्यात् योग्यताविरहस्य

वक्तुमुचितत्वात् नानार्थस्यैकत्र योग्यताविरहेऽप्यपरत्वान्वयस्य दर्शनाच्च यथा मैत्र्यवो नील इत्यादौ तात्पर्यतो न दर्शितप्रयोगः पाने चौरकर्मत्वान्वयसम्भवादिति चेन् मैवं नानार्थशब्दस्यापि हि नानाविधार्थतात्पर्यनानाविधार्थान्वययोग्यार्थकेनैव पदेन सहाकाङ्क्षा अत एव लवणाख्यतात्पर्ये सति मैत्र्यवो नीलावितिं न प्रयोगः नीलान्वयासम्भवात् न च लवणेऽयोग्यत्वान्न नीलान्वयः आकाङ्क्षा तु वर्तत एवेति वाच्यं तथा सत्यश्वे नीलान्वयबुद्धिप्रसङ्गात् तस्मात् तात्पर्यविषयीभूतधास्यतिपदार्थे स्वार्थान्वयबुध्यभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वस्वरूपाकाङ्क्षा द्वितीयान्तचौरपदे नास्ति चौरमितिपदे सत्यप्यन्वयबुद्धेरभावात् न चैवमग्निना सिञ्चतीत्यत्राप्याकाङ्क्षाविरहान्न शाब्दबोध इति वाच्यम् । अग्निपदस्य द्रवद्रव्यपरतायामाकाङ्क्षासम्भवादर्थभेदेनाकाङ्क्षाभेदाभावात् वह्निपरतायामप्याकाङ्क्षासत्वात् तात्पर्यविषयत्वस्यापरपदार्थविशेषणत्वात् आकाङ्क्षाग्रहधर्मिपदस्यार्थे तद्विशेषणत्वाविवक्षणात् अग्निनेति पदस्य धर्मित्वे नाकाङ्क्षाविरहः किं तु योग्यताविरहः पाकलाक्षणिकसिञ्चतिपदस्य धर्मित्वेऽप्यग्नितात्पर्यकस्याग्निनेतिपदेन सहाकाङ्क्षा सम्भवत्येवेति । यच्च चौरमितिपदस्य चौरनीरयोरुभयोरुपस्थापकत्वं तवोभयार्थकस्य पय इति पदस्येवाकाङ्क्षाया अवैकल्यात् चौरकर्मत्वस्य पाने नीरकर्मत्वस्य धारणेऽन्वबोधो भवत्येवेति । यत्र द्वितीयान्तपदं विनैव सागरैः सहयिष्णुर्धास्यतीति प्रयोगः तत्र कर्मत्वान्वयबो-

धं विनैव शाब्दबोधः पानधारणोभयकर्मत्वान्वयोग्यार्थकस्य पय इत्यादिद्वितीयान्तपदस्य तद्घटिताकाङ्क्षायाश्च विरहान्न कर्मत्वान्वयबोध इति गुरुचरणदर्शिता रीतिरिति । दर्शितेषु श्लेषस्थलीयसहोक्त्यलङ्कारेषु एकानुपूर्वीकशब्दप्रतिपाद्ययोरर्थयोस्सर्वत्र तादात्म्यं व्यञ्जनया प्रतीयते वैयञ्जनिकबोधे बाधो न विरोधो अत एव "सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिवे"त्यत्र कलकलसाहित्यकलासाकल्ययोरभेदाध्यवसाये साधारणधर्मोपपत्त्योपमाप्रतीतिः तथा च पानधारणयोस्तादात्म्याध्यवसायेनैक्ये सहार्थविशेषणविशेष्ययोरेकजातीयक्रिययोः क्षीरनीरयोस्तादात्म्याध्यवसायादेकजातीयककर्मत्वान्वयः सागरकर्तृत्वस्य विशेषणे विशेष्ये तिङर्थकर्तुः तव शिशोरन्वय इति रसविद्याविदः । पयःपदवाच्ये लक्षणा पयःपदवाच्यं कर्मत्वं पानधारणयोरन्वेतीति व्यञ्जनाविदेषिणः । "पुमान् स्त्रिये"ति सूत्रस्थ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यत इति व्याख्याने उक्तौ कर्मणोऽनभिधानात् क्षीरयोगप्रयुक्तकर्मत्वार्थकषष्ठ्यन्तं पुंस इति पदमध्याहार्यमथ वा प्रधाने शिष्धात्वर्थे शक्तिमतः पुंसो गुणे वच्धात्वर्थे उक्तौ शक्तिरनुक्ताऽपि प्रतीयते यथा आहूय ब्राह्मणाय ददातीत्यत्रानुक्तमपि ब्राह्मणकर्मत्वमाक्षिप्ते प्रतीयते । तदुक्तम् ।

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
गुणे यदा तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥

इति तथा च अनुक्तमपि कर्मत्वं पदाध्याहारे प्रकारतया अपरथा पुंसोऽन्वये संसर्गतयोक्तौ भासत इति न

काऽप्यनुपपत्तिः । शाब्दिकास्तु सहपदं व्यङ्ग्यकमेव क्रिय-
योः समानकालिकत्वादिः संसर्गमर्यादयैव भासते"दृङ्हा
यूने"ति निर्देशात् अतः पुत्रेणागच्छतीति वाक्यं प्रमाण-
मिति वदन्ति । तन्न सुन्दरम् । "सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यत्र
सहयुक्तपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः सहशब्दस्य निरर्थकत्वे यो-
गासम्भवात् न चात्र सहशब्दसमभिव्याहार एव योग इति
वाच्यं सहार्थेन योगे इति काशिकाविरुद्धत्वापत्तेः सा-
कंसार्द्धंसमंशब्दैर्योगे तृतीयानुपपत्तेः दृङो यूनित्यत्र
"प्रकृत्यादिभ्य" इति वार्त्तिकेन सिद्धा तृतीया तस्याः स-
मभिव्याहारोऽर्थस्तथा च पुत्रशब्दसमभिव्याहारवान् ह-
रिशब्द एकविभक्तौ शिष्यत इति सूत्रवाक्यार्थस्य इति-
निर्देशस्य निरर्थकसहशब्दनिष्ठव्यङ्ग्यकत्वज्ञापकत्वाच्च ।
दर्शितातिरिक्तोऽपि क्वचित्सहार्थः यथा समवायेन सह
घटत्वं प्रतियोगितामवच्छिनत्तीत्यत्र निरूप्यत्वसम्बन्धाव-
च्छेदकता चावच्छेदो धातोरर्थः निरूप्यत्वं च ज्ञानजन्य-
ज्ञानविषयत्वं तच्च ज्ञानमात्रं फलविधयाऽर्थो द्वितीयान्ता-
र्थस्य प्रतियोगित्वाधेयत्वस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नस्य
फले ज्ञाने तस्य स्वजन्यज्ञानविषयत्वेन सम्बन्धेनावच्छे-
दकत्वेऽन्वयः सहार्थः समाननिरूपकत्वं तत्रापि निरूप-
कमात्रं सहार्थः निरूपकं च ज्ञानजनकज्ञानविषयः त-
त्रापि ज्ञानं विषयस्य सहार्थः ज्ञानविषययोरेकपदार्थ-
योरपि परस्परमन्वयः आधेयत्वलक्षणकर्तृत्वार्थकतृती-
यान्तार्थस्य समवायाधेयत्वस्य प्रतियोगिताकर्मके
धात्वर्थे तस्य स्वविषयकज्ञानजनकत्वेन सम्बन्धेन ज्ञान-
स्य विषयतया विषये तस्य स्वविषयकज्ञानजन्यज्ञान-

विषयत्वेन तथाविधे धात्वर्थे तस्य तिङर्थाश्रयत्वे तस्य घटत्वेऽन्वयः । एवं समवायवृत्तेः प्रतियोगितावृत्तिज्ञान-ज्ञाप्यावच्छेदकत्वस्य ज्ञापकज्ञानविषयो यस्तद्विषयक-ज्ञानज्ञाप्यायाः प्रतियोगितावृत्तिज्ञानज्ञाप्यावच्छेदक-तायाः आश्रयो घटत्वमिति शाब्दबोधः । अभावनिरूपकः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टः प्रतियोग्येव प्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वनिरूपकः स तु निरूपकत्वेन सहार्थे निविशते न तु तत्त्वेन इति न चात्रापि समानकालि-कत्वं सहार्थस्तत्रैव प्रतियोगितानिरूपकावच्छेदकस्य विशे-षणतया विशेष्यतया चान्वय इति वाच्यम् । तथासति घटत्वेन सह घटत्वमवच्छिनत्तीति प्रयोगप्रसङ्गात् पट-घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयोः समानकालिकत्व-बाधात् । ननु यथा पुत्रेण सह ग्रामं गच्छतीत्यत्र पद्य-त्तिकर्मकस्यैव धात्वर्थस्य विशेष्यत्वे सह प्रयोगः साधुस्त-थात्रापि समवायेन सहेत्यत्र प्रतियोगिताव्यक्तेरेकस्यो-भयकर्मत्वाङ्गीकारे घटत्वमित्यत्रैकप्र-तियोगित्वव्यक्तेरुभयकर्मत्वासम्भवान्नोपपत्तिरिति चेत् न महानसीयत्वेन सह वह्नित्वमवच्छिनत्तीत्यत्रैकप्र-तियोगित्वव्यक्तेरुभयकर्मत्वासम्भवादसाधुत्वप्रसङ्गात् अ-वच्छेदकधर्मभेदेन प्रतियोगितामेदात् । एवं चक्षुःप्र-तियोगिकत्वेन संयोगी चाक्षुषकारणतामवच्छिनत्ती-त्यत्रापि समाननिरूपकत्वं सहार्थः न तु समानकालिक-त्वं तथासत्यद्भूतरूपत्वेन सह संयोगित्वमवच्छिनत्तीति प्रयोगप्रसङ्गात् न चात्रैकव्यक्तिकर्मकत्वसम्भवः कर्मणः कारणतायाः अवच्छेदकधर्मभेदेन भेदादवच्छेदकतायाः

व्यासज्यवृत्तित्वस्यान्यत्र दूषितत्वादिति कारणतायां निरूपकावच्छेदकत्वनिरूपकाविति बोध्यम् । क्व चिद्भेदोऽपि सहार्थः यथा पटेन सह घटं साक्षात्करोतीत्यत्र तृतीयाद्वितीययोः कर्मत्वमर्थः तच्चाधेयत्वं सहार्थस्याभेदस्य विशेषणे तृतीयार्थविशेषे धात्वर्थे द्वितीयार्थोऽन्वेति । एवं घटवृत्तिलौकिकविषयताकसाक्षात्काराभिन्नघटवृत्तिलौकिकविषयताकसाक्षात्काराश्रयत्वं वाक्यार्थः न चात्र समानकालिकत्वं सहार्थः तथासत्यव्यवहितज्ञानभेदेन तथाप्रयोगप्रसङ्गात् न चेष्टापत्तिः तथासति हरिणा सह गन्धं साक्षात्करोतीति प्रयोगप्रसङ्गादिति । जात्या सह व्यक्तिं घटत्वेन सह घटं वा जानातीत्यत्र सामग्रीघटकसामग्रीकत्वं सहार्थः जातिवृत्तिविषयताकज्ञानसामग्रीघटकव्यक्तिवृत्तिविषयताकज्ञानाश्रयत्वं घटत्ववृत्तिविषयताकज्ञानसामग्रीकघटवृत्तिविषयताकज्ञानाश्रयत्वं च वाक्यार्थः न चात्र समानकालिकत्वमभेदो वा सहार्थस्तथासति जात्या सहाभावं घटत्वेन सहे पटं वा जानातीतिप्रयोगप्रसङ्गात् जात्यभावयोर्घटपटयोश्च समूहालम्बनसम्भवात् प्रत्यक्षे व्यक्तीन्द्रियसन्निकर्षो जातीन्द्रियसन्निकर्षघटकः अनुमितौ व्यापकताया ज्ञानं तदवच्छेदकत्वज्ञानघटकं शाब्दबोधे पदार्थस्योपस्थितिस्तदवच्छेदकोपस्थितिघटिकाप्रयोजिकेति घटकत्वं व्यापकत्वमिति प्रमायामीदृशसामग्री सम्भवति न तु भ्रमे अत एव भ्रमस्थले घटत्वेन सह पटं जानातीति सहपदघटितो न प्रयोगः किं तु सहपदशून्य एवेति । जात्या सह व्यक्तिं भासते इत्यत्र भासते-

र्विषयत्वमर्थः तिङ आश्रयत्वमर्थः इच्छायां भासते सुख-
मित्यत्र सप्तम्यर्थस्याधेयत्वस्य यथाऽन्वयः तथा सप्तमीविव-
रणे वक्ष्यते एवं चात्र सहार्थः प्रतियोगिसामग्रीघटक-
सामग्रीकप्रतियोगित्वं न तु समानकालिकत्वं तथासति-
ज्ञानभेदेनेच्छाज्ञानाभ्यां वा जातिव्यक्त्योरवभासे तथा-
प्रयोगप्रसङ्गात् तृतीयायाः कर्तृत्वलक्षणमाधेयत्वमर्थः
तथा च जातिवृत्तिविषयत्वप्रतियोगिसामग्रीकप्रतियो-
गिकविषयत्वाश्रयो व्यक्तिरित्यन्वयबोधः। जातिव्यक्तिवि-
षयत्वयोः प्रतियोगिज्ञानमिच्छा वा तत्र जातिविषय-
त्वप्रतियोगिकज्ञानसामग्रीघटकत्वं व्यक्तिविषयत्वप्रति-
योगिज्ञानसामग्र्या दर्शितमेव इच्छाविषयताया ज्ञान-
विषयत्वाधीनत्वात् जातिविषयकेच्छासामग्र्या व्यक्ति-
विषयकेच्छासामग्रीघटितत्वमप्युपपन्नमेव न चात्राभि-
न्नप्रतियोगिकत्वं सहार्थो लाघवादिति वाच्यं तथासति
जातिव्यक्त्योः समूहालम्बने तथाप्रयोगप्रसङ्गादिति जा-
त्या सह व्यक्तिमवगाहते बुद्धिरित्यत्रावगाहतेर्विषयताफ-
लकप्रतियोगित्वव्यापारोऽर्थः तृतीयाद्वितीययोः कर्मत्व-
लक्षणमाधेयत्वमर्थः तिङ आश्रयत्वमर्थः प्रयोजकसा-
मग्रीघटकसामग्रीप्रयोज्यत्वं सहार्थः प्रधानक्रियाक-
र्त्र्या बुद्ध्यैर्गुणक्रियायामपि कर्तृत्वेनान्वयः एवं बुद्धिक-
र्तृकजातिवृत्तिविषयताप्रतियोगित्वप्रयोजकसामग्रीघट-
कसामग्र्याप्रयोज्यस्य व्यक्तिवृत्तिविषयताप्रतियोगित्वस्या-
श्रयो बुद्धिरित्यन्वयबोधः। जातिविषयकज्ञानसामग्र्येव
जातिविषयत्वप्रतियोगित्वप्रयोजिका एवं व्यक्तिविषय-
कज्ञानसामग्र्येव व्यक्तिविषयत्वप्रतियोगित्वप्रयोजिके-

ति तयोश्च घटितघटकभावो दर्शित एवेति शैवालेन सह जलेन संयुज्यत वक्रः वामतटेन सह दक्षिणतटेन संयुज्यते नदीत्यादौ तृतीयायोजन्यत्वलक्षणं हेतुत्वमर्थः न तु प्रतियोगित्वमयोगाधात् न वाऽऽधेयत्वं माक्षात्संसर्गावच्छिन्नाधेयत्वस्य धात्वर्थान्वयाव्युत्पत्तेः एकक्रियाप्रयोज्यत्वं सहार्थः एवं शैवालजन्यसंयोगप्रयोजकक्रियाप्रयोज्यजलजन्यसंयोगाश्रयो वक्र इति शाब्दबोधः । न चात्र समानकालिकत्वं सहार्थः तथासति वायुना सह शैवालेन सह संयुज्यते वक्र इति प्रयोगप्रसङ्गात् सहार्थे प्रयोज्यत्वप्रवेशात् शाखया सह वृक्षेण संयुज्यते काकपिरित्यत्राप्युपपत्तिः । एवमन्याहृशोऽपि सहार्थः सुधीभिरूह्यः । इत्थं च "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति सूत्रस्थ सहार्थयोगे प्रधानक्रियान्वयिविभक्त्यर्थसजातीये गुणक्रियान्वयिन्यर्थे तृतीया भवतीत्यर्थः सहशब्दतुल्यार्थैः साकंसार्धंसमंगवदा बोध्याः । अङ्गविकारार्थिकां तृतीयां ज्ञापयति । "येनाङ्गविकार" इति सूत्रम् । अस्यार्थः काशिकावृत्तौ अङ्गशब्दो अङ्गसमुदायिनि शरीरे वर्तते येनेति तद्वयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयाविभक्तिर्भवति इति लक्ष्यत्वं प्रयोज्यत्वे विकृतस्य प्रयोजकत्वं विशेष्ये बाधे विकारे विशेषणे पर्यवस्यति तथा चावयवस्य प्रकृत्या लाभात्तृतीयाया विकारोऽर्थः यथा अक्ष्णा काण इत्यत्र चाक्षुषप्रयोजकगोलकद्वयाभाववान् तथाविधगोलकवान् काणपदार्थः गोलकस्य स्वच्छिद्रद्वारा चक्षुषो निर्गमेण संनिकर्षसम्पादनेन चाक्षुषप्रयोजकत्वं चक्षुषो गोलकान्तर्वर्तित्वात् न तु

तस्य कृष्णतारकावर्तित्वं कृष्णतारकाचाक्षुषापत्तेः आलोकविरहान्न गोलकान्तश्चाक्षुषमिति एवं सति काणपदार्थैकदेशे तथाविधगोलकइयाभावे तृतीयार्थविकारस्य प्रयोज्यत्वेनान्वय अक्षिपदं गोलकपरं तथा च गोलकविकारप्रयोज्यतयाविधगोलकइयाभाववान् तथाविधगोलकवानित्यन्वयबोधः अङ्गविकार इति शब्दस्य प्रयोजनं तृतीयार्थविकारस्यावयविशरीरभिन्नेऽन्वयो नेति तेनाक्षि काणमस्येत्यत्र न तृतीया तदर्थान्वययोग्यस्य शरीरस्य शब्देनाऽलाभात् ननु तथाप्यक्षणा चैव इति प्रयोगः स्यात् चैत्रपदेन शरीरोपस्थापनात् न च चैत्रे तत्त्वे वा तृतीयार्थविकारस्य प्रयोज्यत्वान्वयासम्भवात् न तथाप्रयोग इति वाच्यम्। तथासति काणमित्यत्र काणपदस्य विकारवदर्थकतया अक्षिपदार्थे गोलकेऽभेदान्वययोग्यतया तृतीयार्थविकारप्रयोज्यत्वान्वययोग्यत्वादेव तृतीयाप्रकृतिविरहादभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभावासम्भवादित्यङ्गविकारशब्दो निष्प्रयोजन एवेति चेन्न काणमित्यत्र काणपदस्य चाक्षुषाप्रयोजकार्थकया तदर्थतावच्छेदके तृतीयार्थविकारप्रयोज्यत्वान्वयसम्भवात् तृतीयाप्रकृतेः तन्निषेधफलकत्वेनाङ्गविकारशवदस्य सप्रयोजनकत्वसम्भवात् ननु तथासति चाक्षुषाप्रयोजकं गोलकं काणपदस्यार्थः तद्वत्यवयविनि शरीरे निरूढलक्षणाऽस्तु किं काणपदस्य नानार्थतयेति चेत् न हि काणपदस्य नानार्थत्वाभ्युपगमः किं तु तथाविधगोलकमेव शक्यं लक्ष्योऽवयवी लक्ष्यतावच्छेदकं तु न तथाविधगोलकवत्त्वमुत्खातैकगोलके काणपदाप्रयोगप्रसङ्गात्किं तु

पूर्वोक्तोभयधर्मवत्त्वमिति । ननु चात्र प्रयोजकत्वं यदि चाक्षुषोपधानप्रयोजकत्वं तदा निमीलितैकलोचने काणपदप्रयोगापत्तिः यदि चाक्षुषस्य योग्यप्रयोजकत्वं तदापि प्रयोजकत्वमुपधायकत्वं तदापि पूर्वोक्तो दोषः निमीलने सति सन्निकर्षादेर्योग्यस्यानुपधानात् यदि योग्ययोग्यत्वं तदा पुष्पकाद्दिना गोलकच्छिद्रमुद्गे काणपदाप्रयोगप्रसङ्गः तत्र गोलके निर्गमद्वारकसंनिकर्षयोग्यताया: सत्त्वात्पुष्पकाद्यपनये चाक्षुषसंनिकर्षयोः सम्भवादिति निरुढलक्ष्यतावच्छेदकमध्यकं न सम्भवतीति चेत् न अविकृतगोलकत्वस्यैव योग्यतात्वात् सपुष्पकगोलके तद्विरहादेव काणपदप्रयोगसम्भवात् विकारस्तु गोलकनिष्ठप्रत्यासत्त्या चाक्षुषप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयाऽनुगमनीयः अथ वा गोलकद्वयप्रयोज्यचाक्षुषाभावचाक्षुषोभयवत्त्वमवच्छेदकतासंबन्धेन काणपदस्य लक्ष्यतावच्छेदकं निमीलितैकलोचनेऽतिप्रसङ्गवारणायादृष्टाद्वारकप्रयत्नावरुद्धगोलकवदन्यत्वेन तद्विशेषणीयं गोलकविकारादेर्दुरदृष्टजनकप्रयत्नसाध्यत्वात् काणेऽतिप्रसङ्गवारणायादृष्टद्वारकत्वं प्रयत्ने विशेषणं पूर्वं निमीलितैकलोचनस्य कालान्तरेण गोलकविकारे सति तथाविधगोलकवदन्यत्वस्य विकृतगोलके शरीरे सत्त्वात् आहारपरिणामानादिना शरीरभेदादिति न काणपदाप्रसङ्गः यदि च काणस्याविकृतात्निमीलने तथाविधगोलकवदन्यत्वविरहात् स्वापे चोभयघटकचाक्षुषस्य विरहात्काणपदाप्रसङ्ग इति विभाव्यते तदा तथाविधातथाविधगोलकद्वयवदन्यत्वविशेषणमुभयघटक-

त्वं च चाक्षुषप्रागभावस्य बोध्यमिति । यद्वा तथाविधप्रयत्नाप्रयोज्यत्वं चाक्षुषाभावे विशेषणं तत एव निमीलितैकलोचने नातिप्रसङ्गः यदि च रोगविशेषे कुपथ्यभोजनादिना पुष्पकाद्युत्पत्तिस्तदा गोलकविकारप्रयोज्यत्वं प्रयत्ने विशेषणमतो नाप्रसङ्गः उभयघटकत्वं च चाक्षुषप्रागभावस्य चाक्षुषयोग्यत्वस्य वा योग्यत्वं च चक्षुर्निर्गमावरोधकशून्यच्छिद्रत्वे सति चक्षुःसंयोगिगोलकत्वं गोलके तथाविधगोलकसमवेतत्वं शरीरे बोध्यमवच्छेदकतासंबन्धेन शरीरे ज्ञानादेरुत्पादान्न चाक्षुषप्रागभावहानिरतः सुप्ते काणे न काणपदाप्रयोगः योग्यत्वस्य घटकत्वे तु स्थूते ऽपि काणे शरीरस्य यावन्न मोक्षः शोषो वा तावत्काणपदप्रयोगो निष्प्रत्यूह एव तद्गोलकव्यक्तेः सत्त्वात् मोक्षशोषयोरनन्तरं तव काणशब्दो गौण इति एवं गोलकविकाराप्रयोजकयत्नाप्रयोज्यगोलकद्वयप्रयोज्यचाक्षुषाभावत्वे सति चक्षुर्निर्गमावरोधकशून्यच्छिद्रवच्चक्षुःसंयोगिगोलकसमवेतः काणपदार्थः एवं तृतीयार्थो विकारः प्रयोज्यत्वेन दर्शितचाक्षुषाभावेऽन्वेति स च विकारः क्व चिद्गोलकनाशः यद्वलादुत्खातैकगोलके क्व चिच्चक्षुर्नाशः यद्वलात्सन्नैकचाक्षुषाप्रयोजकगोलके मांसवृद्धियुतैकगोलके च क्व चित्पुत्यकादिः यद्वलात्पुष्पकादिमदेकगोलके काणपदस्य प्रयोगः न च पुष्पकादिना चक्षुर्नाश एवेति वाच्यं पुष्पकाद्यपनये चाक्षुषानुत्पत्तिप्रसङ्गात् न च तत्र पुष्पकाद्यपनायकेन चक्षुरन्तरोत्पाद इति वाच्यं चक्षुर्नाशचक्षुरन्तरतदुत्पत्तिप्रागभावनाशानां क-

ल्पनापेक्षया पुष्पकादेश्चक्षुर्निगमप्रतिबन्धकत्वकल्पनाया एव लघुत्वात् यत्र तु पुष्पकाद्यजनयेऽपि न चाक्षुषं तत्र चक्षुरन्तरोत्पादकल्पनाऽपि न सम्भवति किं तु पुष्पकादिप्रयोजकव्यक्तिविशेषस्य चक्षुर्गोलकत्वकल्पनैव अन्यथानुपपत्तेः विकारस्तु चाक्षुषप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवत्तयाऽनुगतीकृता अतो नाननुगमः एवं काकस्य शापेन गोलकद्वयप्रयोज्यचाक्षुषाभावेन शप्तप्रयोज्येन न काणत्वमत एवाविकृतगोलके काके न काणव्यवहारः न च शापस्यानौततया आधुनिककाकानां कथमेकनेत्रत्वमिति वाच्यम् । काकत्वसामान्यलक्षणया सकलकाकोपस्थितौ शापस्य सकलकाकविषयत्वात् शापविषयता स्वसंबन्धमादायैकनेत्रत्वं प्रयोजयति । अथ वा शापकालिकैकनेत्रकाकजातीयप्रयोज्यत्वेनाधुनिककाकानामेकनेत्रत्वं यथा द्विनेत्रजातीयमनुष्यादिप्रयोज्यत्वेन मनुष्यादीनां द्विनेत्रत्वं न "चैषीकमस्त्रमुदपास्यदसौ नमुचेर्न काणीचकार चरमो रघुराजपुत्र" इति कथं प्रयोग इति वाच्यम् । एषीकास्त्रप्रयुक्तगोलकोपघातस्यापि तथाविधचाक्षुषाभावप्रयोजकत्वात् विकारस्य स्वसंबन्धिगोलकप्रयोज्यचाक्षुषं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् तादृशचाक्षुषाभावोऽपि चाक्षुषस्यैकदा गोलकद्वयप्रयोज्यत्वाभाव इव गोलकद्वयप्रयोज्यचाक्षुषाभावं प्रयोजयति तथा चात्र तृतीयार्थ ऐषीकास्त्रप्रयुक्तोपघातस्तत्प्रयोज्यत्वं गोलकद्वयप्रयोज्यचाक्षुषाभावे काकनिष्ठेऽन्वयितमिति । अत एव काणमैषीकेणाहनदिति नोक्तमुक्तं च काणीचकारेति अत एव

गोलकविकारप्रयोजकत्वं प्रयत्नविशेषणमर्थवत् अन्यथाऽत्व कार्यत्वानुपपत्तेः शापस्तु न गोलकविकारप्रयोजकः गोलकचलनसंयोगस्यानुत्पादो न विकारः विकारगणापठितत्वात् नाशस्तु गणितत्वाद्भवति विकार इति यदि चानुत्पादोऽपि विकारस्तदा विकारप्रयोजकत्वात् शापोऽपि विकारस्तृतीयार्थः प्रयोजन्यत्वेन तथाविधचाक्षुषाभावोऽन्वेति सर्वे काकाः काणा इति प्रयोगोऽपीष्यत एवेति । एवं पादेन खञ्ज इत्यत्र पादद्वयप्रयोज्यप्लुतान्यगत्यभाववत्त्वे सति प्लुतान्यगतियोग्यपादवान् खञ्जपदार्थः खञ्जस्यापि प्लुतगतिमत्त्वादप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तमुपात्तं विकृतोभयपादवत्यतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यदलं पादस्य प्लुतान्यगतियोग्यत्वं च विजातीयसंयोगवद्वयवारण्यत्वं प्लुतान्यप्रयोजकमारम्भकसंयोगगतं वैजात्यमेवावश्यकत्वाद्बहिरङ्गात्मावयवस्यापि विसदृशपादाद्यवयवत्वमालक्ष्यते । एवं तृतीयार्थो विकारः स च क्व चिदामवातसंयोगः क्व चिदारम्भकसंयोगनाशकखण्डादिप्रहारः क्व चिद्रुधिरास्थिमांसाद्यवयवनाशप्रयोजको रोगविशेष ईदृश आहाराभावश्च क्व चिदारम्भकसंयोगनाशकवायुप्रयोजकः खल्याद्याहारः तृतीयार्थः प्रयोजन्यत्वेन तथाविधगत्यभावोऽन्वेति । एवं पादविकारप्रयुक्तपादद्वयप्रयोज्यप्लुतान्यगत्यभाववान् प्लुतान्यगतियोग्यपादवानित्यन्वयबोधः । विकारास्तु तथाविधगतिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवत्तयाऽनुगमनीयाः क्व चित् शापोऽपि विकारः अत एव सौरिः पादेन खञ्ज इति व्यवहारः

एवं पाणिना कुणिरित्यत्र कुणिपदार्थः कुकरत्वं तच्च करद्वयप्रयोज्यकार्यभाववत्त्वे सति तथाविधकार्ययोग्य-पाणिमत्त्वं तथाविधकार्यं तु धनुःप्रक्षरणादितात्त्विक-सुद्रादियोग्यत्वं च पाणेः पादवद्बोध्यम् । तृतीयार्थो विकारः स चाङ्गुलीगलनादिः एवं पाणिविकारत्रयोज्यक-रद्वयप्रयोज्यकार्याभाववान् तथाविधकार्ययोग्यपाणि-मानित्यन्वयबोधः यदि च पाणिभ्यां कुणिरिति प्रयोग-स्तदा करद्वयप्रयोज्यकार्याभाववत्त्वमेव कुणित्वं बोध्य-मिति । एवं कार्याभावस्याङ्गविकारत्वोपगमे "तान्यच्छ्रो-वधिराणि पन्नगकुलान्यष्टावि"ति प्रयोगस्तत्र वधिरत्वं श्रावणप्रत्यक्षाभावः पन्नगस्याक्षिगोलकं श्रवणेन्द्रिया-धिष्ठानं तत्र गोलकावच्छिन्ने श्रोत्रे शब्दानुत्पादः गो-लकस्य विकारस्तृतीयार्थः तस्य प्रयोज्यत्वेन श्रावणाभा-वोऽन्वयः एवं नेत्राभ्यामन्ध इति प्रयोगोऽपीष्ट एव चाक्षु-षाभावे अन्धत्वे नेत्रद्वयविकारस्य प्रयोज्यतयाऽन्वयः । एवं नासिकया घ्रातीत्यत्र नासिकाया विकारः घ्राणसन्नि-कर्षप्रयोजकनिर्गमप्रतिबन्धकः कफादिः क्वचिद् घ्राणना-शश्च तस्य प्रयोज्यत्वेन घ्राणजाभावोऽघ्रातृत्वेऽन्वयः । एवं जिह्वया रसयितीत्यत्र रसननिर्गमप्रतिबन्धको रोगादिः क्वचिद्रसननाशः क्वचित् स्वनाशश्च जिह्वाया विकार-स च रासनाभावोऽरसयितृत्वेऽन्वेति एवं त्वचाऽस्पृशक-इत्यत्र त्वचश्चर्मणो विकारः स्पर्शनेन्द्रियनिर्गमप्रतिबन्ध-को गजचर्मादिरोगः क्वचित्स्पर्शननाशश्च स च प्रयो-ज्यतयेन स्पार्शनाभावोऽस्पृशकत्वेऽन्वेति । एवं श्रोत्रेण वधिर इत्यत्र श्रोत्रं कर्णशष्कुली तस्याः स्वावच्छिन्ने न-

भमि गच्छतुत्यादः पूर्वोक्त एव स च रोगविशेषेच्छाद्वेष-
द्विषिजविरहिणा वा यथायोग्यं प्रयुज्यत इति । अवयवस्य
नाशस्वरूपापचय इवोपचयोऽपि विकारः अत एव "स
वाम आसीद्वपुषा चतुर्भुजो सुखेन पूर्णेन्दुसुखस्त्रिलोचन"
इत्यत्र तृतीययोपचयोक्तेः स च प्रयोज्यत्वेन सुजचतु-
ष्टयमन्वेतीति वपुःपदं पूर्वकायपरमिति वदन्ति । तत्र
जानुज्ञानूदङ्गः संक्षुवेति उदरेण पिचण्डिल इति च
प्रयोगोऽनुदगमवादः तृतीयाद्योपचयस्यान्वयसम्भवात्
यदि चोपचयोऽर्थो नाभ्युपेयते तदा चतुर्भुजशब्दस्य चतु-
स्संख्यकभुजसमवेतोऽर्थस्तत्र तृतीयार्थोऽभेदो वपुर्विशेषि-
तोऽन्वेति वर्णेन लोहित इतिवत् सुखविशेषितमाधेयत्वं
तृतीयार्थो लोचनत्रयेऽन्वेति अवयवस्याप्यवयविवृत्तित्वं
वृक्षे शाखेतिप्रतीतेः वपुषा सुखेनेत्युभयत्र तृतीया "प्रकृ-
त्यादिभ्य" इतिवार्त्तिकेन सिध्यति । उपलक्षणे तृतीयां
ज्ञापयति । "इत्थंभूतलक्षणे" इति सूत्रम् । अस्यार्थः कं
चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभूतः तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं
तत्र तृतीयाविभक्तिर्भवतीति काशिका प्रकारो द्विविधः
विशेषणमुपलक्षणं च स्वसमानकालिकबुद्धिप्रकारो विशे-
षणं स्वासमानकालिकबुद्धिप्रकार उपलक्षणं यथा गुरु-
णा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यत्र कुद्गुरुः तथा चात्र विद्य-
मानकालनिष्ठस्य ध्वंसस्य कादाचित्काभावस्य वा प्रति-
योगित्वं संबन्धश्च तृतीयार्थः प्रतियोगित्वं प्रकृत्यर्थे वि-
शेषणतया संबन्धो विशेष्यतयाऽन्वेतीति एवमविद्यमान-
स्य गुरोष्टीका कुरोः क्षेत्रमित्यन्वयबोध इति के चित् ।
अत एव सूत्रे इत्थंभूतेत्यनाऽतीतार्थको निष्ठाप्रत्ययोऽती-

तस्य लक्षणे संबन्धे तृतीया अतीतिमूलार्थाभिधायेण व्यञ्जनेकितोतार्थान्वयप्रत्यक्षेनाभक्षणोधनादिति निर्णेतव्यलोत्तमाकनयोः। अत्रे तु विद्धनानन्यौदनि भाक्तः काकादेनभक्षणान्वयित्वबाधितेनभोजनलक्षणत्वं तया हि यस्यां वृद्धौ यो यत्र प्रकारः स तत्र विभक्तेः विशेषणोयस्थापकमविशेषणमुपलक्षणं यथा काकेनोपस्थापितः संबन्धविशेषः देवदत्तगृहे विशेषणोस्तु भाक्तं तत्प्रतीतानुपलक्षणं काकः एवं जटाभिस्तापितो विषयभोगाभावः तापसविशेषणम् एवं काकेन देवदत्तगृहा इत्यत्र काकज्ञानजन्यज्ञानविषया देवदत्तगृहा इति जटाभिस्तापस इत्यत्र जटाज्ञानजन्यज्ञानविषयस्तापस इति चान्वयबोध इति वदन्ति तदत्र मते ज्ञानजन्यज्ञानं तृतीयार्थ इति तत्र प्रतियोगिना घटेनाभाव इत्यत्र तृतीयानुपपत्तिः प्रतियोगिनोऽभावविशेषणानुस्थापकत्वात् तदुक्तं प्रत्यक्षमणौ"प्रतियोगिनाऽभावे धर्मान्तरानुपनयनाच्चेति"। शिवादित्यमिश्रास्तु साक्षात्संबद्धं विशेषणं परम्परासंबद्धमुपलक्षणं तदुक्तम्।

व्यावर्तनीयमधितिष्ठति यद्धि साक्षादेतद्विशेषणमतो विपरीतमन्यत्। दण्डी पुमानिति विशेषणमत्र दण्डः पुंसो न जातिरनुदण्डमसौ च तस्येति।

अनुदण्डं दण्डमनुगता जातिर्न पुंसो विशेषणं किं त्वसौ तस्य दण्डस्येत्यर्थः उपरिभ्रमत्काकादिकं परम्परासंबद्धमुपलक्षणमित्याहुः। तव जटाभिस्तापसो दण्डेन पुरुष इत्यत्र जटादण्डयोः साक्षात्संबद्धयोरुपलक्षणत्वानुपपत्तिरत एव मणौ साक्षात्संबन्धेऽनुपलक्षणत्वादि-

त्युक्तम् । मणिकृदनुयायिनस्तु विशेषणमुपलक्षणमन्या-
दृशमेव तथा हि यत्रैकस्याव्यावृत्तेरनुयोगिता प्रतियो-
गिता चैकधर्मावच्छिन्ना तत्र व्यावृत्तेरनुयोगितावच्छेद-
कत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वेन
प्रतीयमानत्वं विशेषणपदप्रवृत्तिनिमित्तं यथा दण्डी
पुरुष इतिनिश्चयानन्तरमदण्डपुरुषव्यावृत्तो दण्डी पु-
रुष इति निश्चयो जायते तत्र पुरुषत्वेनैकेनावच्छिन्ना
प्रतियोगिताऽनुयोगिता चैकस्याव्यावृत्तेः तदनुयोगिता
दण्डेनावच्छिद्यते तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद-
ण्डाभावप्रतियोगित्वं च दण्डे प्रतीयते दण्डी पुरुष इ-
त्यादौ दण्डः पुरुषविशेषणं यत्र तु प्रतियोगित्वानुयो-
गित्वयोरेकधर्मावच्छिन्नत्वं तत्र पद्मत्वावच्छेदेन कुसु-
मान्यपदाद्व्यावृत्तेः प्रत्ययेऽपि कुसुमत्वं न विशेषणं प-
द्मस्येति । इदं तु विशेषणत्वमेकधर्मविशिष्टेऽपरविशे-
षस्य बोध्यं सामान्यतो विशेषणत्वं तु व्यावृत्त्यधिकरण-
तावच्छेदकतया व्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूता-
भावप्रतियोगितया च प्रतीयमानत्वं यथा दण्डीत्यत्रै-
कस्या एव व्यावृत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकाभावप्रतियो-
गितयाऽधिकरणतावच्छेदकतया च दण्डो व्यावृत्तिबुद्धौ
भासते सामान्यतो विशेषणत्वमपि दण्डस्य दण्डी पुरुष
इत्यत्र सम्भवति अत एव मणौ दण्डी पुरुष इति ज्ञा-
नानन्तरं दण्डवत्यदण्डव्यावृत्तिरवगम्यत इति प्रत्याय्य
व्यावृत्त्यधिकरणता पुरुषस्य दण्डेनावच्छिद्यते न पुरुष-
त्वेनातिव्याप्तेरित्युक्तं सामान्यतो विशेषणत्वं व्यतिरे-
किधर्मावस्य सम्भवति केवलान्वयिनि धर्मे व्यावृत्तेर-

प्रसिद्धा विशेषणत्वसामान्याभाव इति । प्रतीयमानत्वगर्भं विशेषणत्वं व्यावृत्तेर्बुद्धौ न विषयः किं तु तद्वत्तुव्यवसायादौ काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र देवदत्तस्वत्वशून्यगृहव्यावृत्तिः संस्थानविशेषवत्त्वावच्छेदेन प्रतीयते न तु काकवत्त्वं तदवच्छेदकत्वं तदभत्वकालेऽपि दर्शितव्यावृत्तेः प्रतीतेश्च सत्त्वान्न्यूनवृत्तित्वादिति काको न विशेषणमपि तु व्यावृत्तिबुद्धिप्रकारतया व्यावृत्त्यवच्छेदकोपस्थापकतया वा व्यावर्तकतयोपलक्षणं तथा च व्यावृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकत्वमुपलक्षणत्वमत एव मणौ प्रत्याय्य व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकं विशेषणं तदन्यद्व्यावर्तकमुपलक्षणमित्युक्तं व्यावृत्त्यधिकरणतायाश्चावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषः अत एव तदवच्छेदकत्वं संयोगादाविव तेन समं स्वरूपसंबन्धविशेष इति मिश्रैरुक्तं व्यावर्तकत्वं व्यावृत्तिबुद्धिप्रयोजकबुद्धिविषयत्वं व्यावृत्त्यबोधकालेऽपि विशेषणत्वबुद्धिप्रसङ्गवारणार्थमुपात्तम् । अत एव मणौ व्यावृत्त्युल्लेखानन्तरमेव विशेषणत्वबुद्धिरित्युक्तं न च व्यावृत्तेरबोधकाले तदवच्छेदकत्वाग्रहसम्भवेनैव विशेषणत्वबुद्धेर्न प्रसङ्ग इति वाच्यम् । शब्दादिना तदवच्छेदकत्वग्रहसम्भवात् । अत एवादृष्टदण्डव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदको दण्ड इति शब्दादवगमेऽपि तद्वत्यदृष्टदण्डव्यावृत्त्यप्रतीतेः सर्वसिद्धत्वादिन्द्रियासंनिकर्षादिना प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावादिति मिश्रैरुक्तं एवमीदृशविशेषणत्वाभावद्व्यावर्तकमुपलक्षणं वस्तु सत्युपलक्षणे प्रातिपदिकेनोपस्थापिते संबन्धमात्रं तृतीयार्थः काकेन देवद-

क्तगृहा इत्यत्र काकसंबन्धिनो देवदत्तगृहा इत्यन्वय-बोधः प्रसिद्धत्वाद्व्यावर्तकत्वादुपलक्षणत्वमपि न सम्भवतीति प्रमेयत्वेन घट इति न प्रयोगः अत एव प्रकारो द्विविध इत्यत्र प्रकारपदं व्यावर्तकपरतया मिश्रीव्याख्यातं यत्तु पशुना रुद्रं यजेतेत्यत्र पशुगतमेकत्वं विशिष्टं यूपं संमार्ष्टीत्यत्र यूपगतमेकत्वमुपलक्षणमिति हान्दसानां व्यवहारः स च विशिष्टान्वयनिबन्धनः पशुनेत्यादौ तृतीयार्थकर्मत्वे पशोरेकत्वविशिष्टस्यान्वयः यथा चैकत्ववैशिष्ट्यं पशौ तथोपपादितं वचनार्थविवरणे ग्रहमित्यादावेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गकर्मत्वेनान्वय इति विशिष्टान्वये पशोरेकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः संसर्गो भासत इत्येकः पक्षः । एकत्वे पशौ च प्रकारता पर्याप्तेति द्वितीयः । एकत्वावच्छिन्ना पशुप्रकारतायां वा पशुविशेष्यतया कर्मतादिविशेष्यतया च साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नमेकमेवैकत्वप्रकारत्वं निरूप्यत इति तृतीयः । तथा चेदृशविशिष्टविषयतापन्नो विशेषणमनापन्न उपलक्षणमिति । अत एव मणावुद्देश्यान्वयप्रतियोगी धर्मो विशेषणं तदन्यदुपलक्षणमिति सिद्धान्तपर्यवसानं काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र उद्देश्यावा देवदत्तस्वत्वशून्यगृहवृत्तेरन्वयितावच्छेदकत्वं काकस्य न सम्भवतीति काको न विशेषणं यदि चाकाकवृत्तिरुद्देश्या तदा विशेषणमेव । एवं ग्रहमित्यादावेकत्वविशिष्टग्रहकर्मत्वस्य संमार्गेऽन्वयो नोद्देश्यः किं तु प्रस्तुतसकलग्रहकर्मत्वस्येत्येकत्वं न विशेषणम् । एवमुक्तविशेषणं क्वचित्प्रमेयत्वस्यापि प्रमेय

ज्ञाते प्रमेयं ज्ञातीयत्व प्रमेयत्वविशिष्टदण्डत्वयोर्भेदान्वयादण्डत्व-
प्रकारकबोधस्य प्रमेयत्व इति ज्ञानेऽपि दण्डत्वप्रकारकबोधस्य
एव न हि प्रमेयत्वविशिष्टं प्रमेयत्वगुणकमित्यत्र प्रमेय-
त्वं न विशेषणं प्रमेयत्वाश्रयत्वरूपकमपि विशेष-
णम्। यदा दण्डविशिष्टपुरुषस्यान्वयो न विवक्षितस्त-
दा दण्डो न विशेषणं किं तूपलक्षणमेव दण्डेन
पुरुषमानयेत्यादिः प्रयोग इति तृतीयाविभक्तेरभ्युपेत प्र-
कारार्थे मति संबन्धसामान्यादिका तृतीया सम्पद्येत इति।
ननु तृतीयायाः संबन्धसामान्यार्थकत्वे प्रमेयत्वेन दण्डत्वेन
वा पुरुषमानयेत्यादिकः कुतो न प्रयोग इति चेन्न म-
एव हि संबन्धस्तृतीयार्थो य उद्देश्यान्वयप्रतियोगी भ-
वति अन्यथा उपलक्षणतृतीयान्तप्रयोगस्य वैयर्थ्यापत्तेः
प्रमेयत्वादेस्तु न तादृशः संबन्धः पुरुषमानयेति तत्र
प्रमेयत्वादिकं नोपलक्षणमिति काकेन देवदत्तगृहा
दित्यत्र काकस्य स्वप्रयोज्यसंस्थानविशेष उत्तृणत्वं सं-
बन्धस्तृतीयार्थस्तस्य देवदत्तत्वद्वन्द्यगृहवाहत्तेरुद्दे-
श्याया अन्वयितावच्छेदकत्वात् अत एव काकपदेनो-
पस्थाप्यः काक इव तत्संबन्ध्यपि मनुषा बोधितः काक-
कारितसंस्थानविशेष इति मित्रेणोक्तं जटाभिस्तापस इ-
त्यत्र जटानां स्वप्रयोजकक्लेशसंयमप्रयोजकव्रतवत्त्वं सं-
बन्धस्तृतीयार्थः व्रतस्य क्लेशासंयमप्रयोजकत्वं तु क्लेश-
संयमस्य निषिद्धतया क्लेशसंयमेन कर्तव्यजपादिकर्मणः
कालातिपातशङ्कया यदि च संयतक्लेशोऽपि तापसस्त-
दा क्लेशसंयमादिस्तस्य न कर्तव्यजपादिविरोधीति तदा
स्वप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगिक्लेशसंयमाप्रयोजितावै-

गुणकव्रतं संबन्धस्तृतीयार्थः अवैगुण्यमनिषिद्धत्वं कर्तव्यजपादिलोपविरहो वा केशसंयमप्रयुक्तजपादिलोपस्य विषयासक्ते केशिनि सम्भवान्नाप्रसिद्धिः केशसंयमप्रयुक्तजपादिलोपविरहस्य संयतासंयतकेशयोर्व्रते समानत्वादिति दर्शितव्रतत्वमेव तापसव्यावृत्ते रूढेश्याया अन्वयितावच्छेदकं तस्य जटायाः सत्त्वासत्त्वदशायामप्यविकलत्वात् । अत एव संस्थानविशेषवत्त्वादिनेति मूले व्रतविशेषवत्त्वादिरादिपदार्थ इति दर्पणे ठक्कुराः । व्रते विशेषो जटासंबन्धतावच्छेदको दर्शित एव गुरुणा टीकेत्यत्र विवरणवाक्यं टीकाशब्दार्थः गुरुप्रयोजिता तत्सजातीया वाऽनुपूर्वी संबन्धस्तृतीयार्थः स च टीकान्तरव्यावृत्ते रूढेश्याया अन्वयितावच्छेदको भवत्येवेति कुरुणा चेत्रमित्यत्र कुरोः स्वजन्यत्वं संबन्ध स्तृतीयार्थः स च चैत्रान्तरव्यावृत्ते रुद्देश्याया अन्वयितावच्छेदको भवत्येवेति दण्डेन पुरुषमानय इत्यत्र दण्डस्य स्वसंयोगप्रागभावनाशस्संबन्धस्तृतीयार्थः स च दण्डसत्त्वासत्त्वदशायामप्यविकल इति गृहीतदण्डपुरुषव्यावृत्ते रुद्देश्याया अन्वयितावच्छेदको भवति न चानुपलक्षणतृतीयाया अत्यन्ताभावसंबन्धश्चार्थस्तया च पुरुषे दण्डात्यन्ताभावो दण्डसंबन्धश्च प्रतीयत इति वाच्यं दर्शितव्यापकानन्तरं दण्डसहितपुरुषानयने दर्शितवाक्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्पुरुषे दण्डदण्डात्यन्ताभावासत्त्वात् जटाभिस्तापस इत्यत्र जटाया विद्यमानतया तदत्यन्ताभावस्य तापसे बोधयितुमशक्यत्वाच्च । एवं कार्शिकायामुदाहृतमपि भवान् कमण्ड-

मुना छात्रमद्राक्षीत् छात्रेणोपाध्यायं शिष्या परिव्राज-
कामिति तवाध्ययनशील: छात्रशब्दार्थ: कमण्डलो: स्व-
प्रयोज्याचमनमजातीयमध्ययनपूर्वाङ्गाचमन संबन्धस्तृ-
तीयार्थ:"पीत्वापोऽश्नेयमाणे"ति स्मृतेराचमनमध्य-
यनपूर्वाङ्गं भवति तथाविधाचमनमच्छात्रव्यावृत्तेरन्वय-
तावच्छेदकं भवत्येव न हि संबन्धस्य तृतीयार्थतावच्छेद-
कावच्छिन्नेवान्वयितावच्छेदकं किं तु यत्रैव स्मृतमनति-
क्रान्तं तेन रूपेण अत एव काक्रप्रयोज्यैकृणत्वेनैक-
णत्वस्य तृतीयार्थत्वेऽप्युक्तैकणत्वत्वेनैवान्वयितावच्छेदकत्वं
छात्रस्य स्वाध्ययनप्रयोजकमध्यापनं संबन्धस्तृतीयार्थ:
अध्यापनं वाक्यविशेष: उपाध्यायोऽध्यापनयोग्य: योग्यत्वं
तु अध्यापनवाक्यतदर्थगोचरदृढसंस्कारवत्त्वे सति व-
क्तृत्वं वक्तृत्वोपादानादवगतशास्त्रार्थस्य नृकस्य व्यूहाम:
एवमध्यापनमुपाध्यायान्यव्यावृत्तेरन्वयितावच्छेदकं भ-
वत्येव शिखायास्तत्संयोगस्य वा विहितो ध्वंस: संबन्ध-
स्तृतीयार्थ: विहितशिखाध्वंस: परिव्राजकाच्चतुर्थाश्रमि-
णोऽन्यस्य व्यावृत्तेरन्वयितावच्छेदको भवति विहितत्वो-
पादानाद्यवने शिखाध्वंसस्य सत्त्वेऽपि नावच्छेदकत्वहा-
नि: । यदि च सौगतपरिव्राजको लक्ष्यस्तदाविहितभि-
क्षाशील: परिव्राजकशब्दार्थ: विहितत्वं तु कालान्तर-
भाविफलसाधनतावोधकविधिवाक्यविषयत्वं तादृशवि-
धिवाक्यं वेद: सौगतागमश्च तथास्ति विहितशिखाध्वं-
स: सशिखस्य विहितभिक्षाशीलस्य ब्रह्मचर्यादिर्व्यावृत्तेर-
न्वयितावच्छेदको भवतीति प्राचीनमतानुसारी पन्था:
वस्तुतस्तु गुरुणा कुरुणा शिखयैत्यत्र दर्शित एवार्थ: का-

केन देवदत्तगृहा इत्यत्र समासेन गृहे देवदत्तस्वत्वस्य बोधने तच्छून्यगृहव्यावृत्तिप्रतीतेस्तत एव सम्भवात् तृतीयान्तस्य वैयर्थ्यमेव काकेन गृहा देवदत्तस्येत्यत्र काकस्य गृहे अन्तःप्रवेशप्रागभावनाशः संबन्धस्तृतीयार्थः स च काके प्रविष्टेऽन्यत्र गते चाविकल इति अन्तरप्रविष्टकाकस्य गृहस्य व्यावृत्तेरन्वयितावच्छेदको भवति सा व्यावृत्तिः समनियतभावानामैक्ये स्वरूपभेदेऽपि लिङ्गतया देवदत्तस्वत्वशून्यगृहव्यावृत्तिं गमयति कमण्डलुना जटाभिरित्यत्र स्वसंयोगप्रागभावनाशः संबन्धस्तृतीयार्थः स च तयोः सत्त्वासत्त्वदशायामविकल इति । अधृतकमण्डलोरुक्षात्रस्याधृतजटस्य तापसस्य व्यावृत्तिर्यथायोग्यमन्वयितावच्छेदको भवति अत एव इह न भवति कमण्डलुपाणिरुक्षात्र इति लक्षणस्य समासान्तर्भूतत्वादिति काशिका समासे तृतीया निषेधिका संगच्छते लक्षणं संबन्धः स च नाचमनरूपः पाणौ कमण्डलोः सम्भवतीति न समासेन बोधयितुं शक्य इति तृतीयानिषेधानुपपत्तिः दर्शितसंबन्धस्तु कमण्डलोः पाणौ सम्भवतीति समासेन बोधित इति तृतीयानिषेधोपपत्तिरुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिति । छात्रेणोत्यत्र छात्रस्य स्वाध्ययने छात्रप्रयोज्यनिवासप्रागभावनाशाधिकरणदेशाधिष्ठातृत्वमुपाध्याये संबन्धस्तृतीयार्थः स च छात्रनिवाससत्त्वासत्त्वदशायामविकल इति अच्छात्रस्य छात्राकृतनिवासदेशाधिष्ठातुरुपाध्यायस्य व्यावृत्तेरन्वयितावच्छेदको भवति एवमनया रीत्याऽन्यत्रापि सुधीभिरुह्यः संबन्ध इति । यत्तु वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः यस्य वै-

शिष्टं विद्यमानतया प्रतीयते तद्विशेषणं यस्याविद्यमानतया तत्तूपलक्षणमिति तन्न अविद्यमानस्य वैशिष्टस्य तृतीयाश्रुत्यापि बोधयितुमशक्यत्वात् योग्यताविरहात् श्यामेन घट इत्यत्र वैशिष्टस्य समवायस्य रक्तताद्दशायामपि विद्यमानत्वात् श्यामस्योपलक्षणत्वानुपपत्तेः जटाभिस्तापस इत्यत्र तत्संबन्धस्य विद्यमानत्वादुपलक्षणत्वानुपपत्तेः यदपि संबन्धमात्रं तृतीयार्थः संबन्धो यस्य विद्यमानस्य प्रतीयते तद्विशेषणं यस्याविद्यमानस्य तत्र मतुबादेर्बाधात्तृतीयेति तदुपलक्षणमिति तदपि न सुन्दरं घटो विनाशीत्यत्राविद्यमानस्य नाशस्येन्प्रत्ययेन संबन्धबोधनात् न चात्र प्रत्ययस्याधुत्वार्थः धात्वर्थो नाशः जानातीत्यादाविव प्रथमान्तार्थे साक्षादेवान्वयीति वाच्यं तथासति विनाशी न स्यात्तौल्यचान्वयबोधानुपपत्तेः भाविस्थितिकर्तृत्वाभावस्य विनाशे बोधयितुमशक्यत्वात् किं चोत्पत्तिकालिको घटो गन्धवानित्यत्राविद्यमानस्य गन्धस्य संबन्धो मतुपा बोध्यते तदनुपपत्तिः जटाभिस्तापस इत्यत्र विद्यमानाया जटायास्तृतीयया संबन्धबोधने उपलक्षणत्वानुपपत्तिश्च श्यामेन घट इत्यत्र श्यामस्य स्वप्रागभावनाशः संबन्धः स चाजातश्यामघटव्यावृत्तेरन्वयितावच्छेदको भवति घटेनाभाव इत्यत्र घटस्य स्वप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वं संबन्धस्तृतीयार्थः स च घटाप्रतियोगिकाभावव्यावृत्तेरन्वयितावच्छेदको भवति । न चात्र दर्शितसंबन्धेन घट एवान्वयितावच्छेदकोऽस्त्विति वाच्यं घटस्यातौल्यत्वेऽपि व्यावृत्तिबुद्धेरुदयादिति ।

कलङ्कगितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।
पारावतः परिक्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥

इत्यत्र तृतीयार्थं आधेयत्वं तथाविधकण्ठे समवेते पारावते परिभ्रमणोत्तरप्रियाचुम्बनकर्तृत्वान्वय इति आधेयत्वे तृतीया "प्रकृत्यादिभ्य" इति वार्त्तिकसिद्धेति हेतुत्वार्थिकां तृतीयां ज्ञापयति "हेतौ" इति सूत्रं हेतावर्थे तृतीया स्यादित्यर्थकं हेताविति भावप्रधानो निर्देशः तथा च हेतुत्वं तृतीयार्थस्तच्च द्विविधं कारणत्वं ज्ञापकत्वं च कारणत्वं च साक्षात्परम्परासंबन्धावच्छिन्नं द्विविधं तत्र साक्षाद्यथा तन्तुभिस्तन्तूनां मिलनेन वा पटः पाकेन सौरभं माधुर्यं रक्तिमा वा क्षीरस्येति परम्परया यथा दण्डेन घटः वह्निना धर्मः ओदनेन तृप्तिः यागेन स्वर्गः अनुभवेन स्मरणं चेति अत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतया तृतीयार्थे हेतुत्वे तस्य निरूपकतया कार्ये पटादावन्वयः तथा च तन्तुवृत्तिकारणतानिरूपको घट इत्याकारकोऽन्वयबोधः यदत्र निर्व्यापारसाधनं हेतुस्तृतीयार्थस्तस्योदाहरणं दण्डेन घट इति शाब्दिकमतं तल्लौकिकपदार्थानामप्यनभिज्ञानं सूचयति चक्रभ्रमिहारैव दण्डो घटोत्पादक इति सकललोकावधारणविरोधादिति । ज्ञापकत्वं यथा धूमेन वह्निरित्यादि अत्रापि प्रकृत्यर्थस्याधेयतया तृतीयार्थे ज्ञापकत्वे तस्य निरूपकतया ज्ञाप्ये वह्न्यादावन्वयः तथा च धूमवृत्तिज्ञापकतानिरूपको वह्निरित्यन्वयबोधः । मणिकृतस्तु ज्ञापकत्वं न तृतीयार्थः तथासति चक्षुषा रूपमिति प्रयोगप्रसङ्गात् किं तु धूमेन वह्निरित्यत्र धूमपदं धूमज्ञाने वह्निपदं वह्निज्ञाने ज्ञाय-

मानवङ्गौ वा लाक्षणिकं तृतीयार्थे हेतुत्वं तस्य निरूपकतया लक्ष्यैकदेशे ज्ञायमानविशेष्ये ज्ञानेऽन्वयः तथा च धूमज्ञानवृत्तिहेतुतानिरूपकज्ञानविषयो वह्निरित्यन्वयबोधः चेष्टाविशेषिणा पचतीत्यत्र विशेषणलक्ष्ये चेष्टाविशेषज्ञाने तिङो ज्ञायमानकृतौ लक्षणा तया च चेष्टाविशेषज्ञानवृत्तिहेतुतानिरूपकज्ञानविषयः पाककृतिरित्यन्वयबोधः । विभक्त्यर्थयोः परस्परं नान्वय इत्यप्रामाणिकमेव प्रामाणिकं चेत्सुबर्थयोरिव तथात्वं एवमन्यत्रापि ज्ञाने लक्षणा यथा प्रत्यक्षोपजीवकत्वेन निरूप्यते इत्यादौ त्वप्रत्ययस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञाने लक्षणा लक्ष्यमाधेयत्वेन तृतीयार्थहेतुत्वे तच्च निरूपकतया निरूपणेऽन्वेति प्रत्यक्षोपजीवकत्वसङ्गतेर्ज्ञानं तज्ज्ञापयिषाया वा प्रयोजकतया निरूपणाजनकम् एवं वेदेन प्रवर्तते इत्यत्र वेदपदस्य वेदज्ञाने लक्षणा वेदज्ञानस्य वेदार्थे इष्टसाधनत्वगोचरज्ञानप्रयोजकतया प्रवृत्तिजनकत्वमित्याहुः । एकदेशिनस्तु न जनकत्वं न वा ज्ञापकत्वं तृतीयार्थस्तथासति घटो न रासभेयोतिवत् घटो न दण्डेनेति प्रयोगप्रसङ्गात् स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दण्डहेतुत्वाभावस्य घटेऽपि सत्त्वात् निरूपकतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति जन्यत्वं ज्ञाप्यत्वं च तृतीयार्थ इत्याहुः तच्चिन्त्यं वृत्तिनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे युक्तेर्द्वितीयाविवरणे दर्शितत्वात् अन्यथा प्रकृतेऽपि घटो न पारिमाण्डल्येनेत्यत्रान्वयबोधानुपपत्तेः पारिमाण्डल्यजन्यत्वस्या-

प्रमिङ्गतया तदभाववोधासम्भवात् वृत्तिनियामकस्य तथात्वे तु तृतीयार्थे हेतुत्वे आधेयतया जन्यत्वे निरूपकतया संबन्धेन प्रकृत्यर्थाभावस्य नञा वोधनसम्भवाद्नत्रयवोधोपपत्तिः गगनं न पारिमाण्डल्येनेत्यादिवाक्यमयोग्यमेव योग्यं चेत्तदा नञा हेधा ऽभावो वोध्यते अतः प्रकृत्यर्थाभावविशिष्टजन्यत्वस्याभावो गगने प्रतीयते गगनमन्धो न पश्यतीत्यत्र द्वेधा नञर्थवोधवत् वस्तुतस्तु हेताविति सूत्रे हेतुपदेन हेतुत्वस्य प्रतिपादनाद् हेतुरवं तृतीयाऽर्थः न हि हेतुपदस्य ज्ञाप्यं ज्ञापकं वा शक्यं येन तत्त्वं प्रतीयेत सूत्रे लक्षणाकल्पने प्रयोजनविरहः कोशादिज्ञापकाभावेन रूढिविरहश्च परिपन्थी धूमेन वह्निरित्यादिप्रयोगो न दृत्तिग्रन्थादौ दृष्टचर इति काशिकायां धनेन कुलं कन्यया शोकः विद्यया यश इत्युदाहृतं तत्र कुलस्य सन्तानस्य हेतुत्वं धनस्य दारपरिग्रहादिप्रयोजकतया कन्यायाः शोकहेतुत्वं विश्लेषप्रयोजकदानप्रयोजकतया विद्याया यशोहेतुत्वमध्यापनादिप्रयोजकतया वोध्यमिति फलमपीह हेतुः फलं कार्यं तथा च तृतीयार्थे हेतुत्वे यथाऽऽधेयतया तथा निरूपकतया ऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वयः कार्यस्य हेतुतानिरूपकत्वात् अथ वा तृतीयार्थे जन्यत्वे यथा निरूपकतया तथाऽऽधेयतयाऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वयः कार्यस्याधिकरणत्वात् फलं हेतुर्यथाऽध्ययनेन वसतीत्यत्राध्ययननिरूपितहेतुताकोऽध्ययनजन्यतानिरूपको वा वासो वाक्यार्थः ।"अलं महीपाल तव श्रमेणे"त्यत्र फलोद्देश्यककृतिविषयः फलाजनकोऽलंपदार्थः निष्फलस्य कृतिविषयस्य श्रमजनकत्वं

निरावाधमिति श्रमजन्यतानिरूपकत्वमलंपदार्थेऽन्वेति श्र-
तः फलहेतुतायां नामार्थान्वयान्न कारकत्वमिति एवं
दुःखेनाधीतं दुःखेनार्जितं दुःखेन विद्या दुःखेन धनं श्र-
मेण यदुपार्जितमित्यत्र फलहेतुत्वान्वयोऽनया रीत्या
बोध्यः निर्वाणेन सुगतमुपास्ते जात्म इत्यत्र निर्वाणप-
देभ्य ल्युट्प्रत्ययस्य वा निर्वाणज्ञाने लक्षणा तस्य फ-
लेच्छाचिकीर्षाप्रवृत्तिप्रयोजकतया सुगतोपासनजनक-
त्वं प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानस्य निरूपणजनकत्वमिति
नात्र फलहेतुत्वमिति । फलवाचकस्य हेतुपदसामाना-
धिकरण्ये षष्ठीं ज्ञापयति । "षष्ठीहेतुप्रयोगे" इति सूत्रं
हेतुपदप्रयोगे षष्ठीविभक्तिर्भवतीत्यर्थकं तृतीयाऽपवादः
हेतुशब्दस्य हेतुतानिरूपको जन्यताऽऽश्रयो वाऽर्थः षष्ठ्या
हेतुत्वं जन्यत्वं वाऽर्थः हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी यथाऽध्ययन-
स्य हेतोर्वसति अत्र हेतोस्तादात्म्यनाध्ययने तस्य षष्ठ्यर्थे
तस्य वासेऽन्वयः तथा च हेतुतानिरूपकाभिन्नाध्ययन-
निरूपितहेतुताश्रयो हेतुतानिरूपकाध्ययननिष्ठजन्यता-
निरूपको वा वासो वाक्यार्थः एवमन्नस्य हेतोर्भुंजस्य
हेतोर्वा वसतीत्यादावप्यन्वयो बोध्यः हेतुपदसामाना-
धिकरण्यं कर्मधारयेऽपि भवति सूत्रे प्रयोगशब्दस्य सा-
मानाधिकरण्यार्थकत्वात् तथा चाध्ययनहेतोर्वसतीत्यपि
प्रमाणम् अत्राध्ययनस्य तादात्म्येन हेतुपदार्थे हेतुतानि-
रूपके तस्य निरूप्यतया षष्ठ्यर्थे हेतुत्वे विशेष्यविशेषण-
भाववैचित्र्येणान्वयो ज्ञानवतां ज्ञानमित्यत्रेव निष्प्रत्यूहः
हेतुशब्दसमानाधिकरणसर्वनाम्नस्तृतीयां प्रतिप्रसूते । "स-
र्वनाम्नस्तृतीया चे"ति सूत्रम् । हेतुशब्दप्रयोगे सर्वनाम्न-

क्तीया भवति चकारात्यष्ठ्यपीत्यर्थकम् । तृतीयाषष्ठ्यो-
र्हेतुत्वमेवार्थः द्वयो विभक्तिर्यथा केन हेतुना वसति कस्य
हेतोर्वसति अत्र किमः जिज्ञासाप्रकारत्वोपलक्षित-
धर्मवानर्थः जिज्ञासा तु अवगतधर्मावान्तरधर्मप्रकारक-
ज्ञानेच्छा बोध्या येन हेतुना यस्य हेतोर्वा वसति तद-
ध्यातिरमणीयमध्ययनं अत्र यच्छब्दस्य समभिव्याहृत-
धर्मावान्तरधर्मवानर्थः समभिव्याहृतो धर्मः हेतुत्वं त-
दवान्तरो धर्मः अध्ययनं अत एव तच्छब्दस्याध्ययनसा-
मानाधिकरण्यं येन वसतीत्यादौ समभिव्याहृतो धातु-
रेव समभिव्याहारः सुबन्ततिङन्तपदे बोध्यः धात्वर्थं
तृतीयार्थो हेतुत्वं विशेषणतया धर्म एवेति नानुपपत्तिः
यदधीते तेन हेतुना तस्य हेतोर्वा वसति अवाधीतेस्ते-
न हेतुना तस्य हेतोर्वा वसति वेत्यादौ तच्छब्दस्य य-
च्छब्दार्थान्वितपदान्तरार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवा-
नर्थः पूर्ववुद्धिप्रकारत्वोपलक्षितधर्मवान्वाऽर्थः एवं हेतुश-
ब्दार्थस्य सर्वनामार्थे तस्य तृतीयार्थे षष्ठ्यर्थे वा हेतुत्वे
तस्य धात्वर्थेऽन्वयः पूर्वोक्तरीत्या बोध्यः । निमित्तकारण-
हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकम् । निमित्तादि-
शब्दप्रयोगे सर्वनाम्नः सर्वा विभक्तयो भवन्तीत्यर्थकं तेन
किं निमित्तं केन निमित्तेन कस्मै निमित्ताय कस्य नि-
मित्तस्य कस्मिन् निमित्ते वा वसतीत्यत्र विभक्तीनां हे-
तुत्वमर्थोऽन्वयः पूर्ववत् एवं कारणादिशब्दप्रयोगे बोध्यं
कारणादुपादानं पर्यायग्रहणार्थं तेन किं प्रयोजनं केन
प्रयोजनेन वा वसतीत्यादि बोध्यम् । अर्थान्तरे तृ-
तीयां ज्ञापयति । "प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च"इति

सूत्रम् । प्रमितोत्सुकाभ्यां यौगे तृतीया भवति च-कारात्समभ्यर्थीत्यर्थकम् । प्रमित उत्सुको वा हरिणा प्रमित उत्सुको वा भवौ प्रमितः प्रकृत आसक्तः लग्न-वानिति यावत् लग्नो धारापन्नं ज्ञानं तादृगिच्छा वा इदमुक्त उत्क्रान्तवान् उत्कण्ठा उत्कटेच्छा एवं तृतीयास-मभ्योविषयत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितया लभ्र उत्कण्ठायां चान्वयस्तया च हरिविषयनाप्रतियोगिलक्षणवान् हरि-विषयतानिरूपितोत्कण्ठावानिति चान्वयबोधः एवं के-शैः केशेषु वा प्रमितः केशैः केशेषु वा उत्सुकः इति काशिकोदाहरणे अनया रीत्याऽन्वयो बोध्यः । पुनर्-यौगे तृतीयां ज्ञापयति । "नक्षत्रे च लुपि" इति सूत्रम् लुप्तसप्तम्यर्थे वर्तमानात् नक्षत्रविशेषवाचकात्प्रा-तीपदिकात् तृतीयासप्तम्यौ भवत इत्यर्थः विशेषदर्शनादृच्छ्यादिग-च्छात् तद्धिताणी युक्तः कालोऽर्थः तद्धितस्य लोपःलुगभा-वेनाश्विन्यादिशब्दस्य निरूढलक्षणया नाक्षत्रीयुक्तः कालः प्रतीयते । एवं पुष्येण पुष्ये वा पायसमश्नीयात् पु-ष्येण पुष्ये वा चैत्रस्य इत्यत्र पुष्यपदस्य पुष्ययुक्तः का-लोऽर्थः तृतीयासप्तम्योरुत्पत्तिरर्थः पुष्ययुक्तकालोत्पत्ति-कत्वं पायसभोजने यौगिकान्वयेति । एवं "मूलेनावाह्य-देवीं श्रवणेन विसर्जयेदि"त्यत्रावाहनमधिष्ठानफलको व्यापारः अधिष्ठानं संबन्धः स च संयोगादिलक्षणवृत्तिर्वा संबन्धाभावलक्षणवृत्तिर्वा नधिष्ठानं तत्फलको व्यापारो वि-सर्जनं मूलयुक्तकालोत्पत्तिकत्वम् आवाहने श्रवणयुक्तका-लोत्पत्तिकत्वं विसर्जनेऽन्वेति अत्र साधुनिपुणेति सूत्रा-दनुवर्तमानतया सप्तम्या अधिकरणार्थकत्वं निर्युक्तिकं

न च तथासति साधुनिपुणसूत्रप्रतिपादिताऽर्चा सप्तमी-तृतीययोरर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । तथासति केशैः केशेषु वा पुष्पेण पुष्पे वेति दर्शितोदाहरणेऽर्चाबाधात्सप्तम्याद्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् तस्मादन्तराऽन्तरेणयुक्ते इति मूत्रमिव प्रकृतसूत्रद्वयमपि विभक्तेर्विधायकं न तु तदर्थप्रतिपादकमिति न वाऽधिकरणार्थकत्वं सप्तम्याः सम्भवति तथासति कृत्तिकादिकृते चौरेऽपि पुष्येण पुष्ये वा चौरमस्येति प्रयोगप्रसङ्गात् चौरस्य चुरजन्यकेशनाशस्य कृत्तिकाकृतस्य पुष्येऽपि प्रवृत्तेरिति । सदृशशब्दादियोगे तृतीयां ज्ञापयति । "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्" इति सूत्रं तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया षष्ठी च भवतीत्यर्थकं चन्द्रेण चन्द्रस्य वा तुल्यं सुखमित्यादौ-साहश्याश्रयः तुल्यशब्दार्थः साहश्यान्वयिप्रतियोगित्वं तृतीयाषष्ठ्योरर्थस्तव यदि साहश्यमतिरिक्तः पदार्थस्तदा तत्प्रतियोगित्वमपि तथेति चन्द्रप्रतियोगिताकसाहश्याश्रयो मुखमित्यन्वयबोधः यदि च वृत्तिमद्धर्मो भेदश्च हयं साहश्यं तदा वृत्त्यन्वयिनिरूपकत्वस्वरूपं प्रतियोगित्वं प्रतियोगितानिरूपिताऽनुयोगिता च हयं तृतीयाषष्ठ्योरर्थः तथा च चन्द्रप्रतियोगितानिरूपिताऽनुयोगिताकभेदाश्रयः चन्द्रनिरूपकवृत्तिमद्धर्माश्रयश्च मुखमित्यन्वयबोधः । प्रतियोग्यनुयोगिभावे तृतीया प्रकृत्यादिवार्त्तिकसिद्धाऽन्यत्रापि दृश्यते घटेन हीनं शून्यं रहितं वा भूतलमित्यादौ हीनार्थपदार्थैकदेशेऽभावे तृतीयार्थः प्रतियोग्यनुयोगिभावोऽन्वेति यत्र भेदाघटितसाहश्याश्रयस्तुल्यादिपदार्थः मुखेन तुल्यं सुखं तस्या दु-

त्यादौ तथापि तृत्यन्वयिनिरूपकत्वार्थिका तृतीया सु-
खनिरूपकवृत्तिमद्धर्माश्रयो सुखमित्यन्वयबोधः तुल्यप-
दस्य भेदांशपरीहारेण सधर्मभावे लक्षणायाः प्रयोजनं
सुखं निरूपधर्मिनिष्ठबोधः । स मानसः वैयङ्गनिकः शाब्दो
वेत्यन्यदेतत् । सूचे अतुलोपमाभ्यामिति तुलोपमाभ्-
ञाभ्यां योगे तृतीया न भवतीत्यर्थकं तेन चन्द्रेण तुलो-
पमा वेति न प्रयोगः ननु"तुलां पदाञ्चरोचति दन्तवा-
ससे"ति"स्फुटोपमं भूतिभितेन शंभुने"ति च कथं तर्हि
प्रयोग इति चेत् दन्तवाससेति करणात्तृतीया तुलाया-
मारोहणं तुलाप्रकारकज्ञानमेव तव दन्तवाससो ज्ञानं
व्यापारो जन्यतयाऽन्वेति प्रतियोगिज्ञानं विना मातृ-
श्यवृद्धेरसम्भवात् दन्तवाससो ज्ञानजन्यतुलाप्रकारक-
ज्ञानं वाक्यार्थः शम्भुनेति हेतुतृतीया स्फुटशब्दार्थोऽभि-
व्यक्तत्वाभिव्यक्तौ शम्भुहेतुकत्वमन्वेति तथा च शम्भु-
तुकाभिव्यक्तिमदभिन्नोपमाऽऽश्रयाभिन्नं नारदमित्यन्वय-
बोधः शम्भोः प्रतियोगिनो ज्ञानहारोपमाऽभिव्यक्तिहेतु-
त्वं सूचेऽतुलेत्यादिना प्रतियोगित्वार्थकतृतीयायाश्च एव
निषेधः तुल्यशब्दपर्यायाः सदृशसंनिभसमानादयः शः
ब्दाः एषां योगे तृतीयां ज्ञापयितुं सूचेऽर्थग्रहणम । के
चित्तु चन्द्रेण सहोपमीयते तुल्यते इत्यादौ महार्घस्त-
दीयत्वादिः समानकालिकत्वादिरसम्भवात् अत एव"त-
दुत्तमाङ्गजैः समं चमर्येव तुलामिलाषिणे"ति श्रीहर्षः
एवं चैत्रेण सह संयुज्यते सदृशो वैति वेत्यच निरूपकत्वं
सहार्थः निर्वैरेण सह वैराय निर्मत्सरेण सह स्पर्धत
इत्यादौ विषयविषयिभावः सहार्थः सहयुक्ते तृतीयासा-

धुत्वार्थिकेत्याहुः । तन्न विचारसहं सहयुक्ततृतीयाया निरर्थकत्वे पुत्रेण सहागच्छतीत्यत्र पुत्रकर्तृत्वानवगमप्रसङ्गात् न च दर्शिस्थले तृतीया निरर्थकेति वाच्यं तत्रापि सार्थकत्वात् तथा हि चन्द्रेण सहेत्यत्र तृतीयार्थं आधेयत्वं सहार्थोऽभेदस्तेनेत्यत्रापि तथैव निर्वैरेणेत्यत्र तृतीयार्थ एव विषयविषयिभावः सहार्थो ऽभेद एव सहपदं विना क्रियायां यत्कारकार्थिकविभक्तिर्यत्पदाभ्यते सह योगे तत्कारकार्थिका वा तृतीया तत्पदाभ्यति सहार्थविशिष्टक्रिया साकाङ्क्षेति सहयुक्तसूत्रस्यार्थ इति निर्वैराय वैरावत इति सहशून्यप्रयोगे चतुर्थ्या विषयविषयिभावोऽर्थ इति सहयुक्ततृतीयायाः स एवार्थः एवं ग्रामेण सह गृहं गच्छतीत्यत्र सहपदं विना ग्रामपदाद् द्वितीयैवेत्यतः सहयुक्ते कर्मत्वार्थिकात् तृतीयेति चन्द्रेणेत्यत्राधेयत्वं कर्मत्वं प्रधाने कर्मतिङ्योगात् चैत्रेणेत्यत्र कर्तृत्वं कर्तृतिङ्योगात् विषयत्वं संप्रदानत्वमिति दर्शिस्थलेऽन्वयः स्वयमूहनीयः । मासेन यजते दर्शेन पौर्णमासेन वेत्यादौ मासदर्श मासनाशोऽर्थः तस्य कालविधयाऽङ्गत्वेन प्रयोजकतया यागहेतुत्वमिति मासेनेति हेतुतृतीया अथवा प्रकृत्यादिवार्त्तिकेनाधेयत्वार्थिकात्तृतीयेति ।

इति विभक्त्यर्थनिर्णये ऽकारकतृतीयाऽर्थनिर्णयः ।

इति तृतीयाविवरणं समाप्तम् ।

अथ चतुर्थी ।

डैर्ञ्दाञ्भ्यामिति त्रय. प्रत्यया: । तत्र मुञ्चनेन दत्तादि-त्वादौ ध्रुवमपायेऽवधिरित्यत्र तत्रेत्यनेन आधिक्यस्य ध्यानत्वेन ध्रुवो ध्यस्येत्यत्र ध्यानध्रुवम् । ध्यानाधिक्यनुक्तयः ग्रा चिद्व्यधुवमपायेऽन्न वाचकानुक्तिप्रविष्ट इति अनुशासनमिङ्गाच्चतुर्थ्यो अर्थाः अनुशासनं च "चतुर्थी संप्रदान" इति । तत संप्रदानं संप्रदानत्वं वाच्यं इति वक्ष्यते । अवाप्यनभिप्रेते इत्यधिकारस्तेन दानीयो ब्राह्मण इत्यादौ न चतुर्थी । संप्रदानत्वलक्षणद्योतकं सूत्रम् । "कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमि"ति । कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमर्थमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवतीत्यर्थकम । कर्मणा धात्वर्थफलवता गवादिना स्वामित्वेनोपाध्यायादेरभिप्रायविषयीकरणात् उपाध्यायादेः संप्रदानत्वं निरपवादमित्युध्यायाय गां ददातीत्युपपद्यते । "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमि"ति वार्त्तिकम् । क्रियया ऽपि यमभिप्रैति स संप्रदानमित्यर्थकं क्रियापदं चात्र क्रियाप्रयोज्यफलपरं फलं च धात्वर्थभिन्नं बोध्यम् अत एव आङ्गाय निगर्हते युद्धाय संनह्यते इत्युपपद्यते । अत्र निगर्हतेर्गर्हामात्रमर्थः प्रयोज्यफलं विषयत्वं संनह्यतेः संनाहः सज्जीभाव एवार्थः प्रयोज्यफलं युद्धे प्रवृत्तिः विरुद्धविषयत्वं श्राद्धे संनहनानन्तरप्रवृत्तिर्युद्धे इति श्राद्धयुद्धयोः संप्रदानत्वमिति सूत्रे धात्वर्थफलवतः कर्मणः संबन्धितया संप्रदानत्वं वार्त्तिके धात्वर्थान्यफलसंबन्धितया संप्रदानत्वमिति सूत्रवार्त्तिकयोर्नैकतरवैयर्थ्यं वस्तुतस्तु सूत्रे कर्मपदं क्रियापरं क्रिया च

फलव्यापारोभयरूपा व्यापारमात्ररूपा च बोध्या । तत्र धात्वर्थफलसंबन्धितया धात्वर्थान्यफलेन संबन्धेन व्यापारसंबन्धितया चाभिप्रायविषयत्वं संप्रदानत्वमिति । अत एव पत्ये शेते प्रौढवधरित्यत्र पतिप्रीतिः शयनफलं प्रीत्या संबन्धेन शयनसंबन्धितयाऽभिप्रायविषयत्वं पत्युः संप्रदानत्वमिति तत्रेदृशं संप्रदानत्वं न चतुर्थ्यर्थः व्यापारादीनामन्यलभ्यत्वात् किं त्वन्योदृशमेव तथा हि विप्राय गां ददातीत्यत्र ददातेः स्वत्वध्वंसानुकूलो व्यापारोऽर्थः उत्सर्गोऽपि ददातिर्मुख्य एव अत एव गोमिथुनमादाय कन्यां ददाति पितेति दीनारमादाय मौक्तिकं ददाति वणिगिति विक्रियेऽपि ददाति प्रयोगः व्यापारस्त्यागः स च न ममेत्याकार उपेक्षासाधारणेन रूपेण स्वत्वनाशं प्रति जनको न स्वत्वं प्रति प्रमाणाभावात् ।

सप्त वित्तागमा धर्म्या लाभो दायः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एवच ॥

इत्यत्र "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदि" त्यत्र च प्रतिग्रहस्यैव स्वत्वोपायत्वेनाभिधानात् प्रतिग्रहोऽपौदं ममेत्याकारोऽनुमितिस्वरूपः समित्कुशाद्युपादानसाधारणेन रूपेण स्वत्वं प्रति जनकस्तत्पुरुषीयत्वं प्रति तत्पुरुषस्वीकारस्य विशेष्यतया हेतुत्वात् तथा च स्वत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्य निरूपकतया स्वत्वस्य जनकतया स्वत्वध्वंसेऽन्वयाद्विप्राय गां ददाति राजेत्यत्र विप्रनिरूपितस्वत्वजनकगोनिष्ठस्वत्वध्वंसजनकत्यागाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः व्यधिकरणस्वत्वं प्रति गोनिष्ठस्वत्वध्वंसस्याजनक-

त्वात् स्वत्वे गौरुत्पित्सुत्वमर्थोल्लभते तेन पुत्रस्य राज्य-
कामनया गवि पुत्राय गां ददातीति न प्रयोगः इति
वदन्ति । तन्न विचारसहं स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्य
ददात्यर्थत्वे उपेक्षायामपि ददाति प्रयोगापत्तेः प्रतिग्रह-
स्य समित्कुशादुपादानसाधारणेन रूपेण स्वत्वजनक-
त्वे अन्योद्देशेन त्यक्तेऽन्यस्योपादाने स्वत्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् उ-
पादानमात्रस्य स्वत्वजनकत्वे नाष्टिकखिरण्यादावप्युपा-
दानमात्रे स्वत्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् तस्माद्दानमेव स्वत्वकार-
णम् । अत एवान्योद्देशेन त्यक्तेऽन्यस्योपादाने न स्वत्वप्र-
सङ्गः वचने प्रतिग्रहस्य गौणं दानोपलक्षकमेव उपा-
दानेन स्वत्वे जननीये समित्कुशादीनां तादात्म्यमिव
दानमपि विशेषसहकारि तथा च तत्पुरुषीयस्वत्वप्र-
कारतानिरूपितविशेष्यतासंसर्गेण त्यागस्तत्पुरुषस्वत्वं
प्रति कारणं स्वत्वध्वंसो व्यापारः स्वत्वजनकत्यागो द-
दात्यर्थस्तव ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र निरूपकत्वं स्वा-
मित्वं वा चतुर्थ्यर्थः ब्राह्मणनिरूपितस्य ब्राह्मणनिष्ठस्वा-
मित्वनिरूपितस्य वा स्वत्वस्य स्वत्वध्वंसव्यापारेण जन-
कस्त्यागो वाक्यार्थः अथ वा स्वत्वोद्देश्यकस्त्यागे द्दा-
त्यर्थः चतुर्थ्याः पूर्वोक्त एवार्थः अत एव संप्रदानास्वीक्-
तस्याप्युत्सर्गे स्वत्वानुपहिते च ददातिप्रयोगोऽप्युपपद्यते
यत्तु उत्सर्गेण समनन्तरमेव संप्रदानस्वत्वं जन्यते न चै-
वमस्वीकृतेऽपि संप्रदानस्वत्वापत्तिरिति वाच्यम् । दानेन
स्वत्वजनने वैमत्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् अस्वीकृते तत्रु-
त्वात् अत एव तदुद्देशेनोत्सृष्टे तस्मिन्प्रतिगृह्यैव मृते
तत्पुत्रादीनां स्वत्वोत्पत्तिरुपपद्यते तद्यतिमरणजन्यस्व-

त्वध्वंसद्वारेण तज्जन्मिमरणस्य वा तत्पुत्रस्वत्वं प्रति जनकत्वात् एवमपुत्रव्यक्तिमरणजन्यस्वत्वध्वंसस्य तत्पत्नीस्वत्वं प्रति जनकत्वम् "अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामी"ति विष्णुस्मरणात् । ऋतुमवेक्ष्य मृते पितरि जातमपि स्त्रीस्वत्वं पुत्रोत्पत्त्या नाश्यते स्वजन्मजनितमातृस्वत्वनाशः मातृस्वत्वनाशद्वारेण स्वजन्म वा स्वस्वत्वं प्रति कारणं पुत्रोत्पत्तिपूर्वं माता विक्रीते न पुत्रस्वत्वं जन्मजनितमातृस्वत्वनाशविरहाद्दित्यवश्यमुत्सर्गेणाव्यवधानेन पुंसो व्यवहितस्यापि स्वत्वं जन्यत इति मतं तन्न एवमपि मृतं प्रोषितं वोद्दिश्य त्यक्ते तत्पुत्रस्य स्वत्वानुत्पादप्रसङ्गात् उत्सर्गं व्यवस्थान्तरस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात् । अन्यथा ब्राह्मणमात्रमुद्दिश्य त्यक्ते तुलापुरुषादौ ब्राह्मणसामान्यस्वत्वप्रसङ्गात् परस्वे दातुर्विभज्य वितरणेऽनधिकारप्रसङ्गाच्च तस्मादुत्सर्गेण स्वत्वे जननीये प्रतिपादनं सहकारीति नाव्यवहितमेव स्वत्वोत्पत्तिरिति इत्थं च स्वत्वनिरूपकत्वं संप्रदानत्वं तव स्वत्वं ददात्यर्थान्तर्गतं निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थ इत्येवं संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञा अत एव संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्दानस्य कर्मणीति विज्ञायत इति काशिकावृत्तिरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु स्वत्वध्वंसजनकः स्वत्वोद्देश्यकस्त्यागो ददात्यर्थः स च त्यागो नेदं मम किं त्वस्य स्यादित्याकारस्तादृशत्यागरूपेच्छाविषयत्वं संप्रदानत्वमत एव सूत्रे अभिप्रैतीत्यत्र दानस्य कर्मणेतिशेषपूरणं विषयत्वमुद्देश्यतावच्छेदकत्वं तदेव चतुर्थ्यर्थं इच्छान्वयिब्राह्मणस्य स्यादित्यत्र षष्ठ्यर्थस्वत्वनिष्ठोद्देश्यताया अवच्छेद-

कर्तृस्थ ब्राह्मणे सत्त्वात् तत्रादृष्टस्यतावच्छेदकतायाः स्वनिरूपितस्वत्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितसंबन्धेन त्यागमूर्च्छायामन्वयस्तत्र लाघवादवच्छेदकत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थस्तच्च दानसंबन्धेन त्यागेऽन्वेति । एवं ब्राह्मणाय गां ददाति राजित्यत्र ब्राह्मणनिष्ठावच्छेदकताकगोवृत्तिस्वत्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वसंभजनकत्यागाश्रयो राजित्यन्वयबोधः वार्त्तिकेन तु धात्वर्थान्यफलसंबन्धितया अभिप्रेतत्वं संप्रदानत्वं ज्ञापितं तत्र इत्थमेवोदकं सिञ्चतीत्यत्र पुष्टीच्छाप्रयोज्योऽपि वृक्षे सेकः तत्र धात्वर्थं पुष्टिविषयत्वमन्वेति न त्विच्छायामित्यभिप्रायो न चतुर्थ्यर्थो ऽभिप्रैतीति स्वरूपकीर्तनमात्रं यदि च ज्ञानेच्छे व्यापारतया न धात्वर्थः किं तु तत्प्रयोज्यः प्रयत्नस्तदा वृक्षायेत्यत्र चतुर्थ्यर्थपुष्टिरूद्देश्यतया धात्वर्थं वृक्षद्रव्यप्रतियोगिकसंयोगानुकूलव्यापारे प्रयत्नेऽन्वेति पुष्टिरूपचयः स च वृक्षद्रव्यनिष्ठारम्भकसंयोगसामानाधिकरण्यं तथा च वृक्षसंबन्धिपुष्ट्युद्देश्यकः जलवृत्तिद्रवद्रव्यप्रतियोगिकसंयोगानुकूलः प्रयत्नो वाक्यार्थः एवं यदग्नये च प्रजापतये च सायमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र जुहोत्यर्थे वह्निसंयोगानुकूलप्रक्षेपस्य समानकालिके त्यागेऽनुकूलप्रयत्ने वा चतुर्थ्यर्थस्यान्वयः तथावच्छेदकत्वस्य चतुर्थ्यर्थस्य यत्पदार्थनिष्ठस्वत्वोद्देश्यताद्वारा त्यागेऽन्वयः प्रीतेर्वा चतुर्थ्यर्थस्योद्देश्यतया प्रयत्ने प्रयत्नत्यागैकतरान्वयः विप्रायान्नं निर्वपतीत्यत्र धात्वर्थेऽधिश्रितपात्रप्रक्षेपानुकूले प्रयत्ने विप्रविशेषितस्य चतुर्थ्यर्थस्य भोजनस्योद्देश्यतयाऽन्वयः खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यत्र

स्वत्वाहन्यमानः करश्चपिटार्थः अभिघातफलकप्रयत्नो दृ-
दात्यर्थः तत्र प्रयत्ने चतुर्थ्यर्थस्य व्यधायाः शिष्यविशेषिता-
या अन्वयः इत्थं दर्शितानां चतुर्थ्यर्थानां सन्दर्शितेन सं-
सर्गेण धात्वर्थ एवान्वय इति कारकत्वं निष्प्रत्यूहमिति
शाब्दिकास्तु ददातेः स्वत्वध्वंसः स्वत्वं च फलविधया-
ऽर्थः त्यागो व्यापारविधया फलद्वयमेकेन कर्मणा साका-
ङ्क्षमिति गवादेः कर्मणस्तत्रान्वयः तेन पुत्रराज्यकामन-
या दीयमानायां गवि राज्यं ददातीति न प्रयोगः चतु-
र्थी तु धात्वर्थफलान्वयिप्रीत्यादिफलान्तरमभिधत्ते तेन
ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र गोदत्तेः ब्राह्मणप्रीतिजनक-
स्वत्वस्य स्वध्वंसस्य चानुकूलस्त्यागो वाक्यार्थः प्रीतिम-
जनयत्यपि स्वत्वे यदि ददातीति प्रयोगस्तदा प्रीतीच्छा
चतुर्थ्यर्थः सा स्वोद्देश्यप्रीतिजनकत्वेन संबन्धेन धात्व-
र्थफले स्वत्वेऽन्वेति प्रीतीच्छायां प्रकृत्यर्थस्य ब्राह्मणादेः
प्रीतिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसमवेतत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतया प्रीतिनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतया संबन्धेना-
न्वयः अत एव कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रेण कर्मफल-
गोचराभिप्राय एव चतुर्थ्यर्थतया सूचितः चतुर्थ्यर्थस्य
प्रीत्यादिजनकत्वेन तदिच्छाया वा स्वोद्देश्यजनकत्वेन
संबन्धेन क्व चिद्धात्वर्थफलेऽन्वयः यथा ब्राह्मणाय गां द-
दातीत्यत्र यथा वा यदग्नये जुहोतीत्यत्र अग्निप्रीतेस्त-
दिच्छाया वा होमफले वह्निसंयोगे दृष्ट्वायोदकं सि-
ञ्चतीत्यत्र दृष्टपुष्टेस्तदिच्छाया वा जलस्य संयोगे विप्रा-
यान्नं निर्वपतीत्यत्र विप्रभोजनस्य तदिच्छाया वाऽन्नवि-
क्लित्तौ खण्डकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीत्यत्र

शिष्यस्यधायात्मतृप्तिच्छाया वाऽभिघाते नयतिना फल-
तया संयोगाविवक्षायां कर्मानुकूलव्यापारेऽभिहिते अ-
जां ग्रामाय नयतीत्यत्र ग्रामसंयोगस्य तृप्तिच्छाया वा
कर्मांगि यत्र तु संयोगोऽपि फलतया विवक्षितस्तत्र परया
कर्मसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाबाधात् अजां ग्रामं नयतीत्येव
प्रमाणमेवं गमनजन्यसंयोगस्य गमिकर्तरि सत्वेऽपि प-
रया कर्तृसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाबाधान्न कर्तरि चतुर्थीति
क्व चिच्चतुर्थ्यर्थः प्रधानक्रियायामन्वेति यथात्मने वै पुत्रः
प्रियो भवतीत्यत्र चतुर्थ्यर्थस्यात्मप्रीतेस्तृप्तिच्छाया वा
पुत्रप्रियभावे पत्ये शेते प्रौढवधूरित्यत्र पतिप्रीतस्तृप्ति-
च्छाया वा शयने गमेः स्यन्दरूपव्यापारमात्रार्थकत्वे ग्रा-
माय गच्छतीत्यत्र ग्रामसंयोगस्य तृप्तिच्छाया वा जनक-
त्वेन स्वोद्देश्यजनकत्वेन वाऽन्वयः अतो गत्यर्थकर्मणि
विभाषा चतुर्थीविधिः प्रत्याख्येयः शुद्धस्यन्दार्थकगमेर्योगे
संयोगस्य चतुर्थ्यर्थतया ग्रामाय गच्छतीतिप्रयोगस्या-
प्युपपन्नत्वात् यत्रापि धातोर्व्यापारमात्रमर्थः फलाविव-
क्षा वा तत्र संप्रदानतासम्भवे वा ग्रामाय चलति स्पन्द-
ते वा तण्डुलायौदनाय वा पचतीतिप्रयोगोऽपीष्ट एव
संयोगस्य विक्लित्त्यादेः फलस्य चतुर्थ्या प्रतिपादनादिति
वदन्ति । तन्न विचारसहं तथा हि दृदातियोगे प्रीति-
र्न चतुर्थ्यर्थः प्रीत्यजनकेऽपि दाने चतुर्थीप्रयोगात् नापि
प्रीतीच्छा गौरवात् दृप्तिसंबन्धेन तस्याप्यनन्वयात् न
च प्रीतिजनकत्वेच्छा चतुर्थ्यर्थस्तस्याः प्रीतिविषयतानि
रूपितजनकत्वविषयतानिरूपितविषयतया दृदातिफले
स्वत्वेऽन्वय इति वाच्यम् । अतिगौरवात् पत्नीप्रीतिज-

नके प्रवणराय दाने पत्न्यै ददातीतिप्रयोगापत्तेश्च एवं जुहोतियोगे कृत्तिकादेवताकहोमे वह्निप्रीतिजनके वह्नये जुहोतीतिप्रयोगापत्तेः विष्णुप्रीत्यर्थं क्रियमाणे दाने होमे च विष्णवे ददाति जुहोति वेति प्रयोगापत्तेश्च न च तत्रापि जुहोत्यर्थप्रयत्ने विष्णुप्रीतेरुद्देश्यत्वाज्जुहोतियोगे विष्णवे जुहोतीतिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । यतो यद्देवताको होमस्तत्प्रीतिरेव जुहोत्यर्थप्रयत्नस्योद्देश्येति विष्णुप्रीतिस्तु होमदेवताप्रीतेः फलमिति विष्णुप्रीतीच्छाया दर्शितविषयतासंबन्धेन ददातिफले गोनिष्ठविप्रस्वत्वे जुहोतिफले हविर्निष्ठवह्निसंयोगे सत्त्वात् दर्शितप्रयोगो दुर्वार इति न च संबन्धघटकविषयताधिकरणं जनकत्वं साक्षाज्जनकत्वं विवक्षितमिति न दर्शितप्रयोग इति वाच्यम् । तथासति गोनिष्ठविप्रस्वत्वमपि विप्रीयस्य प्रीतिपदार्थस्य सुखस्य न साक्षाज्जनकमिति विप्राय गां ददातीतिप्रयोगानापत्तेः गोनिष्ठस्वत्वस्य दुग्धादानादिद्वारा विप्रसुखजनकत्वात् । एवं वृक्षायोदकमित्यत्रापि पुष्टीच्छा न चतुर्थ्यर्थः गौरवात् वृक्षपुष्टीच्छया क्रियमाणे कूपखनने जलोत्पादनेन वा वृक्षाय कूपं खनति जलमुत्पादयति वेतिप्रयोगापत्तेश्च आत्मने वै पुत्रः प्रियो भवतीत्यत्रात्मप्रीतीच्छा न चतुर्थ्यर्थः पुत्रप्रियभावस्यात्मप्रीतीच्छाऽप्रयोज्यत्वात् नाप्यात्मप्रीतिर्भवत्यर्थानन्वयात् तस्माद्यथात्मने वै पुत्रः प्रिय इत्यत्र क्रियाशून्यवाक्ये तादर्थ्यचतुर्थ्या उपकारकत्वमर्थः प्रियपुत्रेऽन्वेति तथा दर्शितवाक्येऽपि पत्ये शेते इत्यत्र पतिप्रीतीच्छा न चतुर्थ्यर्थः गौरवात् पतिप्रीतीच्छया क्रि-

यमाणे शयनानुकूलपल्यङ्कस्थापने पत्यै पल्यङ्कं स्थाप-
यतीति प्रयोगापत्तेः तस्माद्यथा दृत्तपुष्टिः सेचनप्रयत्ने
तथा पतिप्रीतिरपि शयनप्रयत्ने उद्देश्यत्वेनान्वेति
अतः पुष्टिप्रीत्योरजनकयोः सेचनशयनयोर्न दर्शितप्रयो-
गानुपपत्तिः अजां ग्रामाय नयतीत्यत्र ग्रामसंयोगो न
चतुर्थ्यर्थः ग्रामसंयोगाजनके नयत्यर्थे दर्शितप्रयोगानुप-
पत्तेः नापि तदिच्छा ग्रामसंयोगेच्छया अजाग्रहणे अजां
ग्रामाय गृह्णातीति प्रयोगापत्तेर्गौरवाच्च गमेः शुद्धस्य-
न्दार्थकत्वे संयोगस्तदिच्छा वा चतुर्थ्यर्थस्तत एव ग्रा-
माय गच्छतीति प्रयोगोपपत्तिरिति गत्यर्थकर्मणि चतु-
र्थीविधिः प्रत्याख्येय इत्यपि न युक्तं फलस्य संयोगस्य
धातुलभ्यस्य चतुर्थ्या प्रतिपादनासंभवात् न च फला-
विवक्षायां प्रतिपादनमम्भव इति वाच्यम् । तथा सति
धारणसंयोगाविवक्षायां दण्डाय दधातीतिप्रयोगापत्तेः
ग्रामाय चलति स्पन्दते चेत्यत्र चलतिस्पन्दत्योः स्पन्द-
नोचार्थकतया संयोगरूपफलावाचकत्वात् चतुर्थ्या सं-
योगस्वरूपफलप्रतिपादनसम्भव इति ग्रामस्य धात्वर्था-
न्यफलसंवन्धितयाऽभिप्रेततया सम्भवत्येव संप्रदानत्वं
तण्डुलायोदनाय वा पचतीत्यपप्रयोग एव यदि च प्र-
योगस्तदा तण्डुलोपकारकत्वस्योदनजनकत्वस्य चतुर्थ्या
प्रतिपादनेनेयं तादर्थ्यचतुर्थीति यदि च दण्डाय दधा-
तीत्यादिवहुतरापप्रयोगाभ्युपगमात् धातोः फलाविव-
क्षायां कर्मणि संप्रदानचतुर्थीति मन्यते तदाऽपि गत्यर्थ-
कर्मणि चतुर्थीविधेर्न प्रत्यख्यानं यतः चतुर्थी द्वितीयया
सह वैकल्पिकौ ग्रामादिप्रकृत्यर्थविशेषितमाधेयत्वं सं-

योगस्वरूपफलत्वान्वय्यभिधत्ते संप्रदानचतुर्थी तु फलमेवाभिधत्ते न तु फलान्वय्याधेयत्वमिति गत्यर्थकर्मणीतिसूत्रव्याख्याने वक्ष्यते नापि संयोगेच्छा चतुर्थ्यर्थोक्तया सति ग्रामसंयोगेच्छया यानारोहणे ग्रामाय गच्छतीतिप्रयोगापत्तेः किं च संयोगेच्छार्थकत्वेऽपि चतुर्थ्या न कर्मत्वार्थकत्वं येन प्रत्याख्यानं स्यादत एव गत्यर्थकर्मणीतिसूत्रे कर्मणीत्युक्तमित्यग्रे व्यक्तीभविष्यतीति । देवदत्ताय रोचते मोदक इत्यादौ देवदत्तादेः संप्रदानत्वं ज्ञापयति । "रुच्यर्थानां प्रीयमाण" इति सूत्रम् । रुच्यर्थानां योगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञकं भवतीत्यर्थकं विषयकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः तदर्थाः रुच्यर्थाः अत एवान्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति काशिका प्रीयमाणः रुचिकर्तृविषयप्रीतिमान् भवति हि रोचते मोदक इत्यत्र रुचिकर्ता विषयो मोदकस्तत्प्रीतिमान् देवदत्त इति तस्य संप्रदानत्वं प्रीतिश्चात्र सुखत्वेन सुखजनकत्वे न वा अभिलाषस्तद्वान् तत्समवायी तथा चायमेवाभिलाषो रुचिस्तत्समवायित्वं समवेतत्वं वा चतुर्थ्यर्थः देवदत्ताय रोचते मोदक इत्यत्र देवदत्तसमवेताभिलाषविषयो मोदक इत्यन्वयबोध इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु रुचिरुत्कटेच्छा उत्कटत्वं च द्वेषप्रतिबन्धकतावच्छेदको जातिविशेष इत्यन्यत्र विस्तरः । रुच्यर्थाः रोचत्यादयः तदर्थकर्तृत्वं विषयस्येति रोचते इत्यादावाख्यातस्य विषयत्वमर्थ इति प्रीयमाणशब्दार्थः प्रीतिमान् प्रीतिः सुखं तथा च चतुर्थ्यर्थः सुखं तस्य सामानाधिकरण्योद्देश्यत्वाभ्यां संबन्धा-

भ्यां रुचावन्वयः सामानाधिकरण्यनिवेशात् देवदत्त-
स्यान्यदीयसुखेच्छाविषय मोदके न तथाप्रयोगः । एवं
देवदत्ताय रोचते मोदक इत्यत्र देवदत्तसुखस्य समा-
नाधिकरणोद्देश्यिनी योत्कटेच्छा तद्विषयो मोदक इ-
त्यन्वयबोधः । अत एव सूत्र प्रीयमाणशब्दोपादानम-
र्थवदन्यथा रुच्यर्थानां रुचिमानित्येव मुनिः सूत्रयेत्तावत-
तैव समवायित्वस्य समेवतत्वस्य वा चतुर्थ्यर्थता
सम्भवादिति प्रायमाणग्रहणं तु देवदत्ताय रोचत
मोदकः पथि इत्यत्र पथः संप्रदानतानिषेधार्थमि-
ति । कतिपयधातुयोगे श्लाघ्यमानस्य संप्रदानता
ज्ञापयति । "श्लाघन्हुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इ-
ति सूत्रं श्लाघिह्नुतिस्तिङतिः शपिस्थाशपां धातूनां
योगे ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकसंज्ञं भवतीत्यर्थकं
ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमभिप्रेत इति काशिका
ज्ञीप्स्यमानग्रहणं देवदत्ताय श्लाघते पथि इत्य-
त्र पथः संप्रदानतानिषेधार्थमिति अत्र श्लाघेरुत्कर्ष-
प्रकारकप्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः शब्दो वाऽर्थः ह्नुते-
रदर्शनानुकूलो व्यापारो ऽर्थस्तिङतेस्तङन्तस्य प्रकाशानु-
कूलो व्यापारः संमुखावस्थानादिरर्थः शपेरपकर्षप्रति-
पत्त्यनुकूलो व्यापारः शब्दो वाऽर्थः नरपतये श्लाघते
इत्यत्रोत्कर्षप्रकारकप्रतिपत्तिस्वरूपे फले विशेष्यत्वस्व-
रूपे फले विशेष्यत्वस्वरूपं विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्ना-
धेयत्वस्वरूपं वा कर्मत्वं वा चतुर्थ्यर्थोऽन्वेति जाराय
निह्नुते इत्यत्रादर्शने विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताके चाक्षुषप्रतियोगिके ज्ञानसामान्यप्रतियोगिके वा

अभावे चाक्षुषविषयत्वाभावे वा फले विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्वरूपं कर्मत्वमन्वेति जज्ञाय्ये कस्मिंश्चिते इत्यत्र प्रकाशे ज्ञानस्वरूपे फले समवेतत्वस्वरूपं कर्मत्वमन्वेति शङ्काय शपते इत्यत्रापकर्षप्रकारकप्रतिपत्तौ फले विशेष्यत्वं विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वं वा कर्मत्वमन्वेति इति कर्मसंज्ञापवादार्थं संप्रदानसंज्ञाविधानमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु सूत्रे श्रौप्यमाणग्रहणात् ज्ञानेच्छा चतुर्थ्यर्थो ज्ञायते तत्र ज्ञानस्य धातुना लाभेसतीच्छामात्रं चतुर्थ्यर्थः अन्यथा "संप्रदाने चतुर्थी"ति सूत्रानन्तरं श्लाघ्यह्नुङ्स्थाशपां कर्मणीत्येव सुनिः सूत्रयेत् श्रौप्यमाणशब्दवैयर्थ्यं च स्यात् किं च कर्मसंज्ञापवादाभ्युपगमे "अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं स्मरेण यदी"त्यादौ कर्मप्रत्ययद्वितीयादेरनुपपत्तिप्रसङ्गः देवदत्ताय श्लाघत इत्यादौ देवदत्तादेः श्लाघतिकर्मत्वेऽपि निरवकाशया संप्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधात् श्रौप्यमाणभेदस्य द्वितीयार्थस्यानन्वयात् वा श्लाघतियोगे न द्वितीयादिकर्मप्रत्ययः किं तु श्रौप्यमाणार्थिका चतुर्थी तत्रेच्छा चतुर्थ्यर्थः अत एव देवदत्ताय श्लाघते देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थ इति काशिका । तत्रेच्छायां उत्कर्षप्रकारकज्ञानरूपफलस्योद्देश्यतया देवदत्तादेः प्रकृत्यर्थस्य समवेतत्वसंसर्गावच्छिन्नायास्तादृशज्ञानरूपफलनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगित्वेन संबन्धेन तादृशज्ञाननिष्ठविशेष्यितानिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतायाः प्रतियोगित्वेन संबन्धेन चा-

निरूपितावच्छेदकतायाः प्रतियोगित्वेन संबन्धेन चान्वयः देवदत्तस्य देवदत्तविशेष्यतात्कोत्कर्षप्रकारकज्ञानं भवत्विच्छायां ज्ञाननिरूप्यतानिरूपितमभवनत्वसंसर्गावच्छिन्नदेवदत्तनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगित्वं तथाविधेच्छायतानिरूपितविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितदेवदत्तनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगित्वं चेति संबन्धद्वयं निराबाधमिति । अन्यविशेष्यकोत्कर्षप्रकारकदेवदत्तज्ञानस्य देवदत्तविशेष्यकोत्कर्षप्रकारकान्यदीयज्ञानस्य चेच्छायां न तथाप्रयोगः संबन्धद्वयेनेच्छायामन्वयाभावात् यत्र च श्लाघतिः सकर्मकस्तेन पण्डिताय नरपतिः श्लाघत इति प्रयोगस्तत्र ममत्वसंसर्गावच्छिन्नतादृशज्ञानोद्देश्यतावच्छेदकताप्रतियोगित्वेन संबन्धेनैव चतुर्थ्यर्थेच्छायां प्रकृत्यर्थस्य तादृशज्ञानरूपफले प्रकृत्यर्थविशेषितस्य द्वितीयार्थस्य विशेष्यत्वस्य विशेष्यत्वसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य वान्वयः इति एवं देवदत्ताय निरूपणे इत्यादौ कृतिफले ऽदर्शने चतुर्थ्यर्थस्येच्छाया इच्छायां तु विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नाया अदर्शननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतायाः प्रतियोगित्वेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः अधीरतां जनाय निरूपत इत्यत्रादर्शनप्रतियोगिनि दर्शने फलैकदेशे निरूपे दर्शनमभावश्चेत्युभयार्थकत्वे फले दर्शने द्वितीयार्थस्य विशेष्यत्वस्य तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य वाऽन्वयः वस्तुतः सतोऽसत्त्वेन प्रतिपादनं निरूपतिरतो गगनं निरूपत इति न प्रयोगः तथा च सत्त्वप्रकारकप्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारो रूपतेरर्थः अत एव क्ष्णोप्यमानता चतुर्थीप्रकृत्यर्थस्य संपद्यते एव

मसत्त्वप्रकारकप्रतिपत्तौ पूर्ववत् चतुर्थ्यर्थस्य द्वितीयार्थस्य चान्वयः अनिष्टवत्ताप्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः शपिरर्थः स्वानिष्टवतः प्रतिपाद्यस्य प्रतिपत्तीच्छायां संप्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधात् क्ष्नीप्स्यमानभेदस्य द्वितीयार्थस्यानन्वयाद्वा न द्वितीया यथा शक्राय शपते दुर्वासा इत्यत्र चतुर्थ्यर्थस्येच्छाया अनिष्टप्रतिपत्ताविच्छायां प्रकृत्यर्थस्य च पूर्ववदन्वयः यत्र च शापकर्तुः शापकर्मणि न क्ष्नीप्सा तत्र द्वितीया यथा "मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप से" ति कर्मणस्य क्ष्नीप्स्यमानतायां चतुर्थीप्रयोगोऽपीष्ट एव यथा पित्रे पुत्रं शपते गुरवे शिष्यं शपत इति यत्र च शुद्ध्यशुद्धिज्ञानं शपरेर्थस्तत्र न चतुर्थी न वा द्वितीया शुद्ध्यशुद्धिकर्मीवरोधी द्वितीयाबाधकः अनिष्टप्रतिपत्त्यर्थकस्यैव क्ष्नीप्स्यमानतायामेव चतुर्थ्याः साधुत्वमिति किं तु हेतुत्वार्थिका तृतीया यथा घृतेन दारैर्वा शपतीति अत एव ।

आचम्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयं
भावानुरक्तललनासुरतैः शपेयम् ।
जीयेय येन कविना यमकैः परेण
तस्मै नहेयमुदकं घटखर्परेण ॥

इति घटखर्परः । शुद्धाशुद्धी सत्यासत्यप्रतिज्ञे बोध्ये तङन्तस्य तिष्ठतेः स्वप्रकाशानुकूलोऽव्यवहितावस्थानादिरर्थः प्रकाशः चाक्षुषं ज्ञानसामान्यं वेत्यन्यदेतत् । तत्र क्ष्नीप्स्यमानस्य चतुर्थीप्रकृतिता यथा कृष्णाय तिष्ठते गोपीत्यादावत्र चतुर्थ्यर्थ इच्छायां समवेतत्वसंसर्गावच्छिन्नायां प्रकाशनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावच्छेदकतायां

प्रतियोगित्वेन संबन्धेनान्वयः इच्छाया उद्देश्यतया प्रकाशे तस्यानुकूलतया अव्यवहितावस्थानादौ तस्य तिङर्थे आश्रयत्वेऽन्वय इति यत्र तङन्तस्यापि तिङ्तेः स्वेयविनिवेदनमर्थः स्वेयो मध्यस्थो निर्णायक इति यावत् । तत्र क्ष्वीड्यमानेऽपि न चतुर्थी ऋत एव "संशय्य कर्णादिषु तिष्ठति यः" इति भारविरत्र समानदिगत्वसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वं यत्पदार्थे कर्तरि विद्यमानत्वं कर्तृघटितपरम्परासंसर्गावच्छिन्नं मध्यस्थो विनिवेदने व्यापारेऽन्वेति तया च संशयानन्तरितस्य कर्णाद्यधिकरणस्य निर्णायकविनिवेदनस्य कर्ता य इत्यन्वयबोधः कर्णादेर्निर्णायकत्वं विनिवेद्यत्वं च मानान्तरवेद्यमिति । धारयतेर्योगे उत्तमर्णस्य संप्रदानतां ज्ञापयति । "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्रं धारयतेर्योगे उत्तमर्णो बोद्धव्यः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवतीत्यर्थकम् उत्तमर्णं यस्य स उत्तमर्णः यदीयं धनं स स्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्ण इति काशिका देवदत्ताय शतं धारयतीत्यत्र ऋणत्वनिरूपिताधमर्णत्वं धारयतेरर्थः उत्तमर्णत्वं स्वामित्वविशेषः चतुर्थ्यर्थः फलीभूतऋणत्वाश्रयताशतस्य कर्मत्वमेवं देवदत्तनिष्ठोत्तमर्णत्वनिरूपितऋणत्वाधमर्णत्वे स्वत्वस्वामित्वव्यतिरिक्तपदार्थावेवानुगतप्रतीतिव्यवहारयोरविशेषात्स्वत्वाभाव एव ऋणत्वमिति चेत् ऋणत्वाभाव एव स्वत्वमित्यपि किन्न स्यात् । यदि चोद्धारनाश्यपापविशेषस्य साधनं विनियोग ऋणत्वं तदा पापासाधनविनियोग एव स्वत्वमिति स्यात्

अविनियोगकाले स्वव्यवहारकृणव्यवहारिणा तुल्ययोग-क्षेमः शास्त्रमपि कृणत्वे स्वत्वे च तुल्यं शास्त्रस्याननुगतप्रवृत्तितिमित्तकक्रृणपदघटितत्वमिव तादृशस्वपद-घटितत्वमपि तदेतदन्यच विस्तृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु उद्धारनाश्यधनजनकग्रहणाद्धितव्यापारो धारयतेर्थः फलीभूतग्रहणविषयतया शतादीनां कर्मत्वमुक्तमर्णः प्रयोक्ता प्रयोगः कलाजिघ्रत्ता तज्जनकज्ञानजन्यसंस्कारः उपकारकता कीर्त्तिजनकः पुण्यविशेषो वा स च चतुर्थ्यर्थः तथाविधपापवानधमर्णः एवं देवदत्तनिष्ठकलाजिघ्रत्तादेः प्रयोज्यं यत्तथाविधं शतकर्मकग्रहणं तत्प्रयोज्यव्यापारो भोजनादिस्तदाश्रयत्वं वाक्यार्थः कृणमपि तथाविधग्रहणकर्मबोध्यम् कृणं धारयतीत्यत्र ग्राह्यं गृह्णातीत्यत्रेवान्वयो बोध्यः एवमर्थान्तरेऽपि धारयतेः प्रयोगे चतुर्थी दृश्यते यथा ।

सेवनवेतनमृणमिह
मह्यं दीनाय धारयसि ।
अतिचण्ड चण्डखण्डनि
वदाम्यपर्णेऽतिभीतितो भवतीम् ॥

इत्यत्र धारयतेरभीष्टफलदानानुकूलव्यापारोऽर्थः कृणपदलक्ष्यमवश्यदेयं वेतनपदलक्ष्यं साध्यम् एवं सेवनसाध्यावश्यदेयकर्मको योऽभीष्टप्रयोजकदानानुकूलो व्यापारस्तदाश्रयस्त्वमित्यन्वयबोधः मह्यमित्यत्र चतुर्थ्यर्थः पुण्यविशेषः स प्रयोज्यत्वेन व्यापारेऽन्वेति एवं ग्राह्यं गृह्णातीतिवत् उत्तमर्णाय धारयति अधमर्णो धारयतीत्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनान्वयो बोध्यः सूत्रे

उत्तमर्णाग्रहणं देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे इत्यत्र ग्रामस्य संप्रदानतानिषेधार्थमिति स्पृहेर्योगे चतुर्थीं ज्ञापयति । "स्पृहेरीप्सितः" इति सूत्रं स्पृहेर्योगे ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवतीत्यर्थकम् । ईप्सित इत्यत्राभिप्रेत उच्यत इति काशिका पुष्पेभ्यः स्पृहयति रमिक इत्यत्र स्पृहेरभिलाषोऽर्थः चतुर्थ्या विषयत्वमर्थः एवं पुष्पविषयताकाभिलाषाश्रय इत्यन्वयबोधः ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ।
त्वद्वंशौकृतविशाखसुखावलोक-
व्रीडाविदीर्णहृदया स्पृहयांबभूव ॥

इत्यत्र रेणुकासदृशी भवेयमित्यभिलाषस्तत्र रेणुकाविषयत्वस्यानपायान्न चतुर्थ्यनुपपत्तिः यदि च विषयत्वमात्रं न चतुर्थ्यर्थः तथासति पुष्पत्वं स्पृहयतीति प्रयोगापत्तेः किं तूद्देश्यत्वं तच्च दर्शिताभिलाषे न रेणुकायाः किं तु तत्साहश्यस्येति यस्यै भगवतौ स्पृहयतीत्यत्र चतुर्थी नोपपद्यत इति विभाव्यते तदा स्वीक्रियतां तादात्म्येनोद्देश्यप्रकारकोऽभिलाषः ब्राह्मणोऽहं स्यामितीच्छाकारदर्शनात् ब्राह्मण इष्टसाधनं ब्राह्मणोऽहमिति ज्ञानद्वयेन विशिष्टज्ञानेन वा तथाविधेच्छाजननसम्भवात् तथा च रेणुका भवेयमित्यभिलाष एव स्पृहा तत्र रेणुकाया उद्देश्यत्वं निरावाधमिति चतुर्थ्या नानुपपत्तिरिति संप्रदायः । वस्तुतस्तु पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यत्र पुष्पादीनां सिद्धत्वादुद्देश्यत्वं न सम्भवतीति नोद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः किं तु सूत्रे ईप्सितशब्दोपादानात् ईप्सितत्वं चतुर्थ्यर्थः

प्सा विषयः प्रतीयते ईप्सा आप्तीच्छा आप्तिः संबन्धस्तथा चाप्तिश्चतुर्थ्यर्थः स च संबन्धः पुष्पेभ्य इत्यत्र स्वत्वं संयोगश्च रेणुकायै इत्यत्र तादात्म्यसंबन्धस्तूद्देश्यितया स्पृहायामन्वेति तथा च पुष्पसंयोगस्पृहाश्रयः रेणुकातादात्म्यस्पृहाश्रय इत्यन्वयबोधः कान्तस्य स्पृहे इत्यत्र शेषषष्ठ्या विषयत्वमर्थः स्पृहायामन्वेति यथा घटज्ञानं घटत्वस्य यथा वा घटेच्छा घटत्वस्येत्यादाविति । ननु स्पृह ईप्सायामित्यनेन स्पृहेरिच्छार्थकत्वं तत्रेच्छामात्रार्थकत्वे फलावाचकत्वादकर्मकत्वं विषयतारूपफलवाचकत्वेऽपि विषये निरवकाशया संप्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधात् ईप्सितभेदस्य कर्मप्रत्ययार्थस्यानन्वयाद्वा कर्मप्रत्ययानुपपत्तेः स्पृहणीयगुणैरित्यादिप्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेत् दानीयो ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगदर्शनात् संप्रदानेऽप्यनीयरः प्रवृत्तेः स्पृहणीय इत्यत्र कृत्यप्रत्ययस्य संप्रदानार्थकत्वं न तु कर्मार्थकत्वं एतेन "परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत्" इत्यपि समाहितं हरदत्तस्तु यत्रेच्छामात्रार्थकत्वात् फलावाचकः स्पृहिस्तत्र विषयत्वमुद्देश्यत्वं वा चतुर्थ्यभिधत्ते यत्र च विषयतास्वरूपफलवाचकस्तत्र कर्मप्रत्ययो निरपवाद एव अत एव "स्पृहयन्ति गुणान्मनीषिणः परिवादं तु परस्य दुर्जना" इति एवं स्पृहणीय इति कर्मण्येव कृत्यप्रत्ययः यत्र च विषयता शेषत्वेन विवक्षिता तत्र शेषषष्ठ्येव यथा "कुमार्य इव कान्तस्य वस्यन्ति स्पृहयन्ति चे" तीत्याह वस्तुतस्तु यत्र स्पृहेरुत्कटेच्छार्थस्तत्रैवाप्तिश्चतुर्थ्यर्थः यत्र चे-

च्छासामान्यमर्थः तत्र चतुर्थ्या अप्रसक्तेर्न कर्मप्रत्ययानुपपत्तिः उत्कटेच्छायंकतया कर्मकत्वेऽपि स्पृहेर्योगे ईप्सिते चतुर्थीविधानं प्रीयमाणे निषेधमपि मूचयति अतश्चैताय पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति न प्रयोग इति ईप्सितग्रहणं तु प्रीयमाणे अधिकरणे च संप्रदानतानिषेधार्थमतः पुष्पेभ्यो वने स्पृहयतीत्यत्र वनस्य न संप्रदानतेति । क्रुधाद्यर्थकानां योगे चतुर्थीं ज्ञापयति । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति सूत्रं क्रोधाद्यर्थकानां योगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवतीत्यर्थकं यत्र येन विनापहाय सूत्रं यं प्रतीत्युक्त्या चतुर्थ्या नानाविधोऽर्थो ज्ञायते अत एव क्रोधस्तावत् कोपः एव द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति काशिका । कोपप्रभवानां द्रोहादीनां ग्रहणाल्लोभादिप्रभवद्रोहाद्यर्थकधातुयोगे न चतुर्थीति ज्ञाप्यते क्रोधमात्रार्थकाः फलावाचकत्वात् अकर्मकाः क्रुधिकुप्यादयः क्रोधोऽमर्षः द्वेष इति यावत् । देवदत्ताय क्रुध्यति कुप्यति वेत्यादौ चतुर्थ्या हिष्टालक्षणं विषयत्वमर्थः तथा च देवदत्तविषयताकद्वेषाश्रयत्वं वाक्यार्थः । द्विषिस्तु हिष्टालक्षणफलं द्वेषं चाभिधत्त इति न क्रुधिपर्यायस्तद्योगे न चतुर्थी किन्तु द्वितीया अत एव शत्रुं द्वेष्टीत्येव प्रमाणं द्रुहेर्हिष्टाचरणमर्थः देवदत्ताय द्रुह्यतीत्यत्र चतुर्थ्या द्वेषान्वयिसमवेतत्वमर्थस्तथा च देवदत्तसमवेतद्वेषविषयाचाराश्रयत्वं वाक्यार्थः ईर्ष्यतेः परक्रियागोचरो द्वेषोऽर्थः चतुर्थ्याः क्रियान्वयिसमवेतत्वमर्थः देवदत्ताय ईर्ष्यते द्रुह्यत्र दे-

वदत्तसमवेतक्रियागोचरद्वेषाश्रयत्वं वाक्यार्थः यत्र तु क्रिया फलविश्रयेर्ष्यतिनोच्यते तत्र क्रियाविषये कर्मणि द्वितीयैव प्रमाणं यथा भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति भार्याविषयकमन्यकर्तृकदर्शनं न सहत इति तदर्थः असूयतेरसूयाऽर्थः सा च परगुणे दोषारोपः देवदत्तायामूयतीत्यत्र चतुर्थ्याः संबन्धित्वं समवेतत्वं वाऽर्थः तथा च देवदत्तसंबन्धिगुणं दोषत्वेनारोपयतीत्यर्थः वादिने असूयतीत्यत्र वादिसमवेतज्ञानं भ्रमत्वेन ख्यापयतीत्यर्थ इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु क्रुध्यत्यादेः क्रोधोऽर्थः स चामर्षस्तच्चासहिष्णुत्वम् अत एव क्रोधोऽमर्षः इति काशिका कोपक्रोधामर्षरोषेत्यादावमरोऽपि असहिष्णुत्वं च स्वानिष्टानुकूलपरक्रियागोचरो द्वेषः चतुर्थ्यास्तु क्रियान्वय्याधेयत्वमर्थः देवदत्ताय क्रुध्यति यज्ञदत्त इत्यत्र स्वानिष्टानुकूलदेवदत्तवृत्तिक्रियागोचरद्वेषाश्रयो यज्ञदत्त इत्यन्वयबोधः । अनिष्टानुकूलायाशिष्यगताया पुत्रगतायाश्च क्रियाया द्वेषसम्भवात् अनिष्टानुकूलव्यापारो द्रुहेरर्थः अत एव द्रोहोऽपकार इति काशिका चतुर्थ्यास्त्वनिष्टान्वय्याधेयत्वमर्थः अनिष्टं च दुःखं सुखाभावश्च देवदत्ताय द्रुह्यति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तवृत्तिदुःखानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् यज्ञदत्त इत्यन्वयबोधः सपत्न्यै द्रुह्यति स्त्रीत्यत्र सपत्नीवृत्तिसुखाभावानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमती स्त्रीन्यन्वयबोधः उत्कर्षगोचरो द्वेष ईर्ष्यतेरर्थश्चतुर्थ्याः उत्कर्षान्वय्याधेयत्वमर्थः कर्णायेर्ष्यति फाल्गुन इत्यत्र कर्णवृत्त्युत्कर्षगोचरद्वेषाश्रयः फाल्गुन इत्यन्वयबोधः । यत्र तु

फलतया क्रिया तङ्गोचरो द्वेषः व्यापारतयेर्ष्यतिना प्रत्याय्यते फलीभूतक्रियान्वयिनि भार्यादौ न कोपः स्वानिष्टानुकूलव्यापारविरहात् तत्र फलान्वयिनि द्वितीयैव प्रमाणं यथा भार्यामीर्ष्यतीत्यत्रान्यकर्तृकदर्शनं फलं द्वेषो व्यापार ईर्ष्यतेरर्थः दर्शने द्वितीयार्थो विषयत्वं तत्समवायिवच्छिन्नार्थयत्वं वा भार्याकर्मकान्यकर्तृकदर्शनगोचरद्वेषाश्रयत्वं वाक्यार्थः एतदर्थमेव यं प्रति कोप इत्यत्र मत एव यं प्रति कोप इति किं भार्यामीर्ष्यति मैनमन्यो द्रक्षीदिति कात्रिका एवं यत्र क्रियाफलद्वेषोऽर्थो र्ष्यतिना प्रत्याय्यते तत्रापि द्वितीयैव यथा शिष्यमीर्ष्यति मैनमन्योऽध्यापयेदिति अन्यकर्तृकक्रियाद्वेषस्य धात्वर्थत्वं तु उक्तार्थानामप्रयोगात् अन्यस्मै द्रष्टेऽध्यायकाय वेर्ष्यतीति न प्रयोगः फलीभूतक्रियान्वयिनि कर्मणि स्वानिष्टानुकूलक्रियाविरहायोगात् न कोप विषयत्वमिति न तत्र चतुर्थीति एवं गुणे दोषारोपोऽसूया असूयतेरर्थः चतुर्थ्या गुणान्वय्याधेयत्वमर्थः देवदत्तायासूयति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तवृत्तिधैर्यादिगुणधर्मिकचौर्यत्वारोपकर्ता यज्ञदत्त इत्यन्वयबोधः एवं सपत्न्यै असूयतीत्यत्र सपत्नीवृत्तिपतिसेवनादिकं कार्यत्वेनारोपयतीत्यर्थः वादिनेऽसूयतीत्यत्र वादिवृत्तिप्रमाणवाक्यमप्रमाणत्वेनारोपयतीत्यर्थः गुणा दोषाश्च प्रातिस्विकरूपेण प्रकरणादिवशादसूयतिनोपस्थाप्यन्ते गुणास्तु निन्दाप्रयोजकान्ये पदार्थास्ते च वैशेषिकसिद्धा द्रव्यगुणक्रियासामान्यादयः प्रत्येतव्याः यच्च काव्यप्रकाशे "भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृत" इत्यत्र विधिं प्रत्य-

सूया व्यज्यत इत्युक्तं तत्र विधेर्नैसर्गिके निद्रादरिद्रीकरणे गुणे शाठ्यहेतुकत्वस्वरूपदोषत्वं स्वप्नसमागमविच्छेदेन विह्वलेन कामिना समारोपितमिति गुणे दोषारोपरूपोऽसूया भावीऽभिव्यज्यत इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु अनिन्द्ये विधौ विधित्वे वा शठतादात्म्यस्य शठत्वतादात्म्यस्य वाऽऽरोपस्तादृशेन कामिना कृत इत्यनिन्द्ये दोषारोपरूपाऽसूया व्यज्यत इति दोषास्तु निन्दाप्रयोजका बोध्याः । एतेन दुःखाय नरकाय वा कुप्यतीति प्रयोगापत्तिः दुःखविषयकद्वेषस्य सत्त्वात् दृहस्पतिरध्यापयन् दैत्येभ्यो द्रुह्यतीति प्रयोगानापत्तिः अध्ययनस्य दैत्यसमवेतद्वेषाविषयत्वात् कूपे पततेऽन्धायेर्ष्यतीति प्रयोगापत्तिरन्धकर्तृककूपपतनगोचरद्वेषस्य निवारके सत्त्वादिति परास्तम् । कुप्यादिधातूनां चतुर्थ्यार्थत्वे दर्शितार्थकतया अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गयोरभावात् कुप्यादीनां दर्शितार्थकत्वे कर्मणि द्वितीया प्रसक्ता निरवकाशया संप्रदाननंज्ञया असाधुत्वज्ञापिकया बाध्यते सूत्रे यं प्रति कोप इत्यत्र कोपोपादानं न चतुर्थ्यर्थतासूचनाय तथा सति कुप्यादिप्रयोगानुपपत्तेः धात्वर्थे कोपे चतुर्थ्यर्थकोपान्वयात् किं तु स्वरूपकथनं भवतु वा प्रतीत्युपादानात् विषयत्वं कोपस्य चतुर्थ्या अर्थः देवदत्ताय क्रुध्यतीत्यत्र कोपार्थकधातुयोगे विषयित्वं चतुर्थ्यर्थः अनिष्टानुकूलव्यापारगोचरद्वेषे कोपोऽन्वेति देवदत्तादेर्यज्ञदत्तानिष्टानुकूलव्यापारकर्तृत्वमर्थादवगम्यते स्वविषयकयज्ञदत्तीयद्वेषप्रयोजकत्वात् देवदत्ताय द्रुह्यतीत्यत्र चतुर्थ्या द्वेषमात्रं कोपोऽर्थस्तत्र विषयितया प्रकृत्यर्थस्यान्वयः अ-

निष्टानुकूलव्यापारे द्रोहे कोपः प्रयोज्यतयाऽन्वेति देवदत्तादेरनिष्टं पूर्ववदवगम्यते देवदत्तायेर्ष्यतीत्यत्र पूर्ववत् कोपतुल्यार्थः उत्कर्षगोचरद्वेषे धात्वर्थे प्रयोज्यतयाऽन्वेति देवदत्तादेरुत्कर्षः पूर्ववदेवावगम्यते देवदत्तायासूयतीत्यत्र पूर्ववत्कोपसदृशार्थः गुणे दोषरोषसदृशे धात्वर्थे प्रयोज्यतयाऽन्वेति देवदत्तादेर्गुणः पूर्ववत् अवगम्यते अस्मिन् कर्मणि नटणितानिप्रमङ्गाप्रमङ्गौ न वा धनिनिष्टानिष्टानुकूलव्यापारकर्तृकत्वेऽपि चौरस्य धनिने द्रुह्यति चौर इति प्रयोगः धनिनः कोपाविषयत्वात् संप्रदानत्वाप्रसक्तेः दृष्टि कोपमूलकमपि चौर्यं तदा तादृशप्रयोगोऽपीष्ट एव सोपसर्गयोः क्रुधद्रुहोर्योगे कोपविषयस्य न संप्रदानसंज्ञा निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधात् क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेत्यनुशासनेन कर्मसंज्ञाविधानात् द्वितीयैव प्रमाणं क्रुध्यमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति वेत्यत्र विषयत्वं कोपस्य यथायोग्यं द्वितीयाऽर्थः देवदत्ताय क्रुध्यति द्रुह्यति वेति यदन्वयबोध इति प्रागेवोक्तम् । राधीक्ष्योर्योगे चतुर्थीं ज्ञापयति । " राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः " इति सूत्रं राधेरौक्षश्च योगे यस्य विप्रश्नस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवतीत्यर्थकं विप्रश्नो विविधः प्रश्नः विविधो विविधावषयक इत्यर्थः अत एव यस्य विप्रश्नो विविधः प्रश्नः मे यस्य भवति यत्संबन्धिशुभाशुभं पृच्छते इति काशिका राधेरौक्षश्च दैवपर्यालोचनमर्थः दैवं शुभाशुभं चतुर्थ्यां समवेतत्वमर्थः कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा गर्ग इत्यत्र कृष्णसमवेतशुभाशुभपर्यालोचनाश्रयो गर्ग इत्यन्वयबोधः कृष्णस्य कीदृशं शुभमशुभं वेति प्रश्नस्य गोचरता तु

कृष्णायदेन न प्रतिपाद्यते किं तु व्यञ्जनयाऽथ वा विप्रश्नानन्तरितशुभाशुभपर्यालोचनं राधीक्ष्योरर्थ इति धातुनैव विप्रश्नगोचरताप्रत्याय्यते इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु विप्रश्नः शुभाशुभप्रश्नः शुभाशुभजिज्ञासाप्रयोज्यकिमादिशब्दघटितवाक्यमिति यावत् तच्च विप्रश्नस्तत्प्रयोजिका जिज्ञासा वा चतुर्थ्यर्थः दैवपर्यालोचनं राधौक्ष्योरर्थं प्रयोज्यतयाऽन्वेति चतुर्थ्यर्थे जिज्ञासायां विषयितया प्रकृत्यर्थस्यान्वयः यत्संबन्धित्वेन शुभाशुभजिज्ञासा तस्यैव शुभाशुभविषयतानिरूपितविषयितया जिज्ञासायामन्वयः ईदृशविषयितयैव प्रकृत्यर्थस्यान्वयः तेन मैत्रपुत्रस्य किं शुभमशुभं वेति प्रश्ने मैत्राय राध्यतीति न प्रयोगः । एवं कृष्णाय राध्यतीच्छते वा गर्ग इत्यत्र कृष्णविषयशुभाशुभजिज्ञासाप्रयोज्यशुभाशुभपर्यालोचनाश्रयो गर्ग इत्यन्वयबोधः । धात्वर्थघटकशुभाशुभे कृष्णसमवेतत्वमर्थात्प्रतीयते धात्वर्थो तादृशजिज्ञासाप्रयोज्यत्वान्वयबलात् अत एव देवदत्ताय राध्यतीच्छते वा नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थ इति काशिका विप्रश्नवाक्यं न धात्वर्थे घटते न वा चतुर्थ्यर्थः किं तु शुभाशुभजिज्ञासैव यत्र न प्रश्नवाक्यं स्वयं शुभाशुभजिज्ञासा तत्रापि वराय कन्यायै वा राध्यति नैमित्तिक इति प्रामाणिकः प्रयोग इति । प्रत्याङ्पूर्वस्य स्रुवो योगे चतुर्थीं ज्ञापयति । " प्रत्याङ्भ्यां स्रुवः पूर्वस्य कर्ता "इति सूत्रं प्रतिपूर्वकस्याङ्पूर्वकस्य च स्रृणोतेः पूर्वस्य कर्ता तदर्थप्रयोजकक्रियाकर्ताऽस्य धातोर्योगे संप्रदानसंज्ञो भवतीत्यर्थकं प्रतिशृणोतेरा-

शृणोतेश्च याञ्चापूर्वकः स्वीकारो देयत्वेनाभ्युपगमोऽर्थः याञ्चान्वयिकर्तृत्वं चतुर्थ्यर्थः द्विजाय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वेत्यत्र गोकर्मत्वं याचनस्वीकारयोरुभयोरन्वेति तथा च द्विजकर्तृकगोकर्मकयाचनपूर्वको गोकर्मकः देयत्वेनाभ्युपगमो वाक्यार्थः यत्त ।

संविद्दानुः प्रतिज्ञानं नियमाश्रद्धसंश्रवाः ।
अङ्गीकारोऽभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥

इति नामलिङ्गानुशासनमभ्युपगमसमाधर्थकसंश्रवपर्यायत्वेन प्रतिश्रवाश्रवौ पपाठ तद्विशेष्यस्वरूपैकदेशपर्यायतां ज्ञापयतीति संप्रदायः । वस्तुतस्तु प्रतिशृणोतेराशृणोतेश्चाभ्युपगमोऽर्थः स च क्रियागोचरकर्तव्यत्वाध्यवसायः क्रिया च क्व चिद्दानरूपा क्व चिदन्याद्दशी अत एव नामलिङ्गानुशासनसंमता संश्रवप्रतिज्ञानपर्यायता प्रतिश्रवाश्रवयोरुपपद्यते चतुर्थ्याः प्रयोजकतयोपलक्षितो व्यापारोऽर्थः स च क्व चित् याञ्चास्वरूपः यत्र प्रतिशृणोतेर्दानकर्तव्यत्वाध्यवसायोऽर्थः क्व चिदन्याद्दशः यत्र दृशिनधातोरन्याद्दशोऽर्थः अत एव प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति तत्र प्रयोक्ता पुर्वस्याः क्रियायाः कर्ता संप्रदानसंज्ञो भवतीति कारिका एवं विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा राजित्यत्र प्रतिशृणोतेर्दानकर्तव्यत्वाध्यवसायोऽर्थः चतुर्थ्या याञ्चारूपो व्यापारोऽर्थः दानं परस्वत्वानुकूलः स्वत्वध्वंसः याञ्चा लिप्सा प्रतिग्रह इति यावत् प्रकृत्यर्थस्य याञ्चायां कर्तृतयाऽन्वयः याञ्चायाः प्रयोज्यतया दाने तज्जोच-

र्कर्तव्यत्वज्ञाने वाऽन्वयः दानं कर्तव्यत्वप्रकारकं ज्ञानं खण्डशो धात्वर्थः दानं विशेष्यितया कर्तव्यताज्ञानेऽन्वेति प्रतिग्रहः स्वत्वमिच्छा चेति खण्डशश्चतुर्थ्यर्थः स्वत्वसुद्दिश्यितयेच्छायामन्वेति कर्तृत्वमाधेयत्वं संसर्ग इच्छान्वयघटको बोध्यः गोकर्मकत्वं दानेऽन्वेति तथा च विप्रसमवेतस्वत्वोद्दिश्यताकेच्छाप्रयोज्यगोवृत्तित्वत्वानुकूलस्वत्वध्वंसविशेष्यताककर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः प्रतिग्रहस्य याच्ञाया गोविषयकत्वमर्थादवगम्यते न ह्यन्ययाच्ञाप्रयोज्यं गोदानं भवति कर्तव्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता स्वत्वध्वंसे अर्थादवगम्यते तत एव कर्तव्यत्वं स्वत्वध्वंसेऽवसीयते प्रतिज्ञानं तथाऽध्यवसाय एव अत एव देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति प्रतिजानीत इत्यर्थं इति काशिका । अन्याद्दशक्रियागोचरकर्तव्यत्वाध्यवसायः प्रतिश्रवः चतुर्थ्यास्त्वन्याद्दशो व्यापारोऽर्थो यथा ब्रह्मचारिणे शतपथब्राह्मणं प्रतिशृणोत्युपाध्याय इत्यत्रानुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानस्य प्रतिपादकतासंसर्गेणार्थवत्त्वप्रकारकज्ञानस्य वाऽनुकूलो व्यापारोऽध्यापनं तद्गोचरकर्तव्यत्वाध्यवसायः प्रतिश्रवातेरर्थश्चतुर्थ्या आनुपूर्वीविशेषेणार्थवत्त्वेन वा जिज्ञासाऽर्थः शतपथब्राह्मणविशेषितं विशेष्यित्वं तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वं वा द्वितीयार्थः फलीभूते ज्ञानेऽन्वेति ज्ञानस्याध्यापनफलस्याभ्युपगमफलत्वानपायात् जिज्ञासाया प्रयोज्यतया अभ्युपगमेऽन्वयस्तथा च शतपथब्राह्मणविशेष्यताकस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारकस्यार्थवत्त्वप्रकारकस्य वा ज्ञानस्यानुकूलो यो व्यापारः तद्गोचरो

यो ब्रह्मचारिसमवेतजिज्ञासाप्रयोज्यः कर्तव्यत्वाध्यवसायस्तदाश्रय उपाध्याय इत्यन्वयबोधः । अभ्युपगमे फलि ज्ञानं ब्रह्मचारिसमवेतत्वमर्थात्प्रतीयते यथाऽभ्युपगमफले स्वत्वे विप्रनिरूपितत्वमिति न ह्यन्यदीयजिज्ञासाप्रयोज्योऽभ्युपगमोऽन्यदीयज्ञानफलकः यथा विप्रयाज्ञाप्रयोज्योऽभ्युपगमः न क्षत्रियादिस्वत्वफलक इति । क्व चित्कर्तव्यत्वाध्यवसाय एव प्रतिश्रुतेरर्थः यत्र तद्विषयो धातुना पदान्तरेण वा प्रत्याय्यते यथाऽनुमाननिरूपणं शिष्याय प्रतिशृणोतीत्यत्र निरूपणं ल्युडन्तधात्वर्थस्तत्र प्रयोज्यतया शिष्यजिज्ञासाया अन्वय इति ।

शतमागांसि सोढाहे मूनोस्त इति यत्त्वया ।
प्रतीच्यं तत्सुतोच्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम् ॥

इत्यत्र त्वत्सूनुप्रयोज्यागःशतकर्मकभाविसहनकर्तृत्वमिति शब्दार्थो यच्छब्दार्थाभिन्नप्रतिश्रवकर्मण्यमेदेनान्वेति प्रतिश्रवोऽत्र कर्तव्यत्वाध्यवसायस्तद्विशेषस्तत्कर्मसहनकर्तृत्वे कर्तव्यत्वाध्यवसायः सहनमाश्राय पर्यवस्यति आगोऽनिष्टाचरणासहनं तज्जन्यफलोपभोगस्तद्विषयकद्वेषाभावो वा द्वेषाभावे कर्तव्यत्वं क्षेमसाधारणं बोध्यं यथा मीमांसकानां कलञ्जभक्षणाभाव इति चतुर्थ्यास्तु पुत्रगतानिष्टस्याचरणे द्वेषस्तथाविधाचरणाभावे इच्छा वाऽर्थः पितृष्वस्रविशेषितः कर्तव्यत्वाध्यवसाये प्रयोज्यतयाऽन्वेतीत्येवमन्यचाप्यूह्यमिति । अनुप्रतिपूर्वस्य गृणातेर्योगे चतुर्थीं ज्ञापयति । "अनुप्रतिगृणश्च" इति सूत्रम् । अनुपूर्वकस्य प्रतिपूर्वकस्य च गृणातेर्योगे तदर्थ-

पूर्ववर्तिन्या क्रियायाः कर्तृभूतं कारकं संप्रदानसंज्ञं भवतात्यर्थकम् । अनुगृणातेः प्रतिगृणातेश्च शंसनपूर्वकं प्रोत्साहनमर्थः शंसनं कथनं प्रोत्साहनं हर्षानुकूलो व्यापारः होत्रे प्रतिगृणात्यनुगृणाति वा अध्वर्युरित्यत्र चतुर्थ्याः शंसने हर्षे चान्विता वृत्तिरर्थस्तथा च होतृवृत्तिशंसनपूर्वकस्य होतृवृत्तिहर्षानुकूलस्य व्यापारस्य कर्ताऽध्वर्युरित्यन्वयबोध इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु शंसनपूर्वकतयोपलक्षितं प्रोत्साहनमनुगृणातेरर्थः शंसनपूर्वकत्वं तु शंसनज्ञानसापेक्षज्ञानविषयत्वं तदुपलक्षितं स्वरूपसत्तत्संबन्धीत्यर्थः यच्च काशिकायां होत्रेऽनुगृणाति होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयतीत्युक्तं तत्र शंसने प्रथमत्वं न पूर्ववृत्तित्वं किं तु पूर्वज्ञानविषयत्वमत एवाग्रे काशिकायामनुगृण इति प्रतिगृण इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्तत इत्युक्तं शंसितुरित्युक्तं न तु प्राक्शंसितुरिति प्रोत्साहनयुक्तमेव हर्षणमथ वा प्रोत्साहनानुकूलो व्यापारः उत्साहोऽध्यवसायस्तत्र प्रकर्षः कर्तव्यत्वगोचरत्वं तेन कर्तव्यताऽध्यवसायानुकूलो व्यापार इति निष्कर्षः । प्रतिशृणोतेस्तथाऽध्यवसायो व्यापारतयाऽस्य फलतयाऽर्थ इति पूर्वसूत्रार्थस्यैव तत्सूत्रार्थे प्रसङ्गसंगतिरप्यायाति चतुर्थ्याः शंसनमर्थस्तस्य स्वज्ञानाद्द्वारकप्रयोज्यतया हर्षणे विशेषितया कर्तव्यत्वाध्यवसाये वाऽन्वयः शंसने प्रकृत्यर्थस्याधेयत्वलक्षणकर्तृतयान्वयः । एवं होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वाऽध्वर्युरित्यत्र होतृवृत्तिशंसनप्रयोज्यहर्षणाश्रयोऽध्वर्युरित्यन्वयबोधः अथ वा कर्तव्यत्वाध्यवसाये शंसनस्य सामा-

नाधिकरणेनाप्यन्वयः सामानाधिकरण्यमेककालावच्छेदेनैकत्र वर्तमानत्वं तथा च होतृवृत्तिशंसनस्य समानाधिकरणस्तद्विशेष्यताकश्च यः कर्तव्यत्वप्रकारकाध्यवसायस्तदनुकूलव्यापाराश्रयोऽध्वर्युरित्यन्वयबोधः । परम्परया शंसनफलकस्य हर्षणस्यापेक्षया साक्षात् शंसनफलकस्य कर्तव्यत्वाध्यवसायस्य घात्वर्थत्वमुचितं न च हर्षणं न शंसनफलकमिति वाच्यं तथासति हर्षकस्य व्यर्थव्यापारतया प्रमत्तत्वापत्तेः । एवं होत्रेऽनुगृणाति होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थ इति काशिका लङ्प्रयोगं दर्शयन्ती कालघटितसामानाधिकरण्येनान्वयं सूचयति एवं निन्दकायानुगृणाति खल इत्यादावन्यत्रापीयं रीतिर्बोध्येति । परिक्रयार्थकधातुयोगे चतुर्थीं ज्ञापयति । "परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम "इति सूत्रं परिक्रयणे साधकतमं संप्रदानसंज्ञं भवतीत्यर्थकमन्यतरस्यामित्यनेन करणसंज्ञकमपि तद्बोध्यते वेतनदानादिपूर्वको नियतकालावच्छेद्यस्वत्वानुकूलो व्यापारः परिक्रय इत्युच्यते तत्र करणत्वार्थिका तृतीया चतुर्थी च भवति शताय शतेन वा परिक्रीतो वृषभ इत्यत्र चतुर्थीतृतीययोः करणत्वं व्यापारोऽर्थः स च व्यापारो दानं जन्यतया परिक्रयफले स्वत्वेऽन्वेति तथा च शतदानजन्यस्य परिक्रयप्रयोज्यस्वत्वस्याश्रयाभिन्नो वृषभ इत्यन्वयबोधः । परिक्रयजन्यं च स्वत्वं तत्रैव वस्तुनि व्यवस्थितकालमवस्थाय नश्यति व्यवस्थितकालानन्तरं तु स्वत्वान्तरमुत्पद्यते ऽथ वा व्यवस्थावशादेकमेव स्वत्वं कालान्तरव्यापकं भवतीति संप्रदायः । स्वतन्त्रास्तु अ-

तिदानजन्यनियतकालकस्वत्वजनकः परिग्रहः परिक्रय इत्युच्यते तत्र भृतौ तादात्म्येन शतस्यान्वयः संसर्गतया लब्धकरणत्वस्यानुबादिका तृतीया चतुर्थी च ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र तृतीयावदित्याहुः । वस्तुतस्तु भोगजनकनियतकालकस्वत्वफलको व्यापारः परिक्रयः स च व्यापार इच्छैव भृतिः शतादिका मासादिभोगव्यवस्थया गृहीता मासादिव्यापकं परकीयस्वत्वं जनयति भृतिदानजनितस्वत्वं भोगं जनयति न तु विक्रयदानादिकं परिक्रेतृकृतविक्रयदानादेरसिद्धेः भोगस्य विक्रयो दानं च परिक्रेतुरपि सम्भवति । एवं शताय शतेन वा परिक्रीतो वृषभ इत्यत्र चतुर्थीतृतीययोः करणत्वं व्यापारोऽर्थः स च व्यापारः परस्वत्वोपहितं दानं शतवृत्तिस्वत्वं प्रति तादात्म्येन शतस्य जनकत्वात् स्वत्वोपहिते दाने स्वत्वद्वारकं शतस्य जन्यत्वमिति शतव्यापारत्वमक्षतं यदि च भाविदानेन परिक्रयव्यवहारो न गौणस्तदा शतस्य स्वज्ञानद्वारकं दाने जन्यत्वमिति तद्व्यापारत्वं बोध्यमिति शतस्य जन्यतया कर्मतया च व्यापारे दाने तस्य परिक्रयफले तथाविधस्वत्वे ऽन्वयस्तत्रैव स्वत्वे परिक्रयव्यापारस्येच्छाया उद्देश्यत्वेनाऽन्वयस्तस्य स्वत्वस्य कर्मक्तप्रत्ययार्थे आश्रयेऽन्वयः यदि च परिक्रयकर्मणो विद्यमानतायामपि परिक्रयव्यवहारस्तदा क्तप्रत्ययार्थो निरूपकं तत्रैव तस्य स्वत्वस्यान्वयस्तथा च शतजन्यतत्कर्मकदानजन्यस्येच्छोद्देश्यस्य भोगजनकनियतकालकस्वत्वस्याश्रयो निरूपको वा वृषभ इत्यन्वयबोधः । यत्र व्यवस्थितकालकं न स्वत्वं भृतिश्चे-

षस्य प्रत्यर्पणेन परिक्रेयस्यापचारेण वा तत्र परिक्रय-व्यवहारार्थं तथाविधस्वत्वोद्देश्यिकेच्छा परिक्रीणातेर-भिधेयत्वेनोक्ता नियतकालकस्वत्वं प्रति तु ह्रतिदानं कारणमत एव परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वी-करणं नात्यन्तिकः क्रय एवेति कांशिका न चात्र वेत-नदानादिजन्यनियतकालकस्वत्वानुकूलव्यापारः परि-क्रीणातेरर्थः परिक्रय इति वाच्यं तथासति नियतका-लमित्युपादानवैयर्थ्यापत्तेः वेतनदानादिजन्यस्वत्वस्या-वश्यं नियतकालकत्वात् वेतनाय शताय वेतनेन शतेन-वा परिक्रीत इत्यादावनन्वयप्रसङ्गाच्च भृतेस्तच्छेषस्य वा प्रत्यर्पणं व्यवस्थितकालनाशो वा वेतनदानजस्वत्वनाशं प्रति हेतुरित्यन्यत्र विस्तरः । यज्ञतियोगे संप्रदानस्य क-र्मत्वं बोधयति । "कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदा-नस्य कर्मसंज्ञेति" वार्त्तिकं कर्मणि द्वितीयायाः संप्रदा-ने चतुर्थ्याश्चापवादः यज्ञतियोगे करणसंज्ञाकर्मसंज्ञा-विधानात् । एवं पशुना रुद्रं यजत इत्यत्र यजतेर्मन्त्र-करणकः स्वत्वध्वंसफलकस्त्यागोऽर्थः । यच्च कांशिकायां पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति स्वत्व-फलकत्यागार्थकददातिना यजतिविवरणं तत्त्यागहेतु-कदेशार्थाभिप्रायेण यथोपेक्षावारणाय ददात्यर्थे स्वत्व-फलकत्वं तथा यजत्यर्थे मन्त्रकरणकत्वं विशेषणं प्रकृते ददातिर्यजतिपर्याय एव देवानां विनियोगाभावात् स्व-त्वाप्रसक्तेः देवस्वमित्यादौ देवप्रीत्युद्देश्यकत्यागकर्म-त्वं देवस्वत्वं प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरः । तृतीयायाः कर्मत्वमाधेयत्वं स्वत्वध्वंसान्वय्यर्थः चतुर्थ्याः प्रीतिर-

र्थस्या उद्देश्यतया त्यागेऽन्वयः प्रीतौ प्रकृत्यर्थस्य स-
मवेतत्वेन तदवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकतया वाऽन्व-
यः तथा च शिवसमवेतप्रीत्युद्देश्यकः पशुनिष्ठस्वत्व-
ध्वंसफलको मन्त्रकरणकस्त्यागो वाक्यार्थः यदि च शि-
वसमवेता प्रीतिरप्रसिद्धा तदा शिवस्य समवेतत्वसं-
सर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकज्ञानविषयत्वसं-
बन्धेन प्रीतावन्वयः शिवप्रीतिरिष्टसाधनमिति ज्ञा-
नस्य प्रीतिनिष्ठविषयतायाः शिवनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितत्वादिति एवं शिवनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकज्ञान-
विषयप्रीत्युद्देश्यकस्तथाविधस्त्यागो वाक्यार्थ इति । ग-
त्यर्थकर्मणि वैकल्पिकीं चतुर्थीं ज्ञापयति " गत्यर्थकर्म-
णि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि " इति सूत्रं
गत्यर्थधातुयोगे तदर्थकर्मणि चेष्टायां तदर्थे सति अध्व-
वर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्वत इत्यर्थकम् ओदनं पचती-
त्यत्र कर्मणि चतुर्थीवारणाय गत्यर्थग्रहणं अध्वेन गच्छ-
तीत्यत्र करणे चतुर्थीवारणाय कर्मणीत्युक्तं मनसा हरिं
व्रजतीत्यत्र कर्मणि चतुर्थीवारणय चेष्टायामित्युक्तं चे-
ष्टाऽत्र परिस्पन्दरूपा बोध्या तेन ग्रामाय रथो गच्छतीत्यत्र
न चतुर्थ्यनुपपत्तिः अत एव काशिकायां चेष्टाक्रियाणां
परिस्पन्दनक्रियाणां कर्मणीत्युक्तम् । अध्वानं गच्छतीत्यत्र
कर्मण्यध्वनि चतुर्थीवारणायानध्वनीत्युक्तम् । आस्थित-
प्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः आस्थितः संप्राप्त आक्रान्त उच्यत
इति काशिका अत आक्रान्ते अध्वनि चतुर्थी निषि-
ध्यते यदा तु प्रस्थानमाक्रान्तुमिच्छति तदा चतुर्थी
भवत्येव यथाऽयमुत्पथात्पथेऽध्वने वा गच्छतीति । एवं

विज्ञप्तिः ।

---

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीमकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ अस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन. व्याकरण. धर्मशास्त्र. साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठाल्याऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ ०
७ डाकव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-

		मुद्रिताः स्तवकाः
(१)	संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः)	२
(२)	शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्)	१७
(३)	श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा)	१७
(४)	भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । (वेदान्तः)	२
(५)	करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः)	१
(६)	भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा)	२
(७)	न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा)	२
(८)	ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । (वेदान्त	६
(९)	स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता । (जैनदर्शनम्)	२
(१०)	सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरु भिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । (वेदान्त)	१
(११)	न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः (वेदान्तः)	२
(१२)	विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म०म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। (न्यायः)	३
(१३)	विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् (मीमांसा)	२

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

The Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.

This Monthly Magazine consists of very rare and invaluable ancient Sanskrit works on Vedic Literature, Hindu Philosophy, different sciences, general literature and Puràna &c. that have never been published before. The monthly issue of this Magazine dealing with one subject contains 100 pages of Demy octavo size, printed neatly in beautiful types on good thick paper, after being carefully corrected by the Pandits of the Government Sanskrit College Benares and other learned men.

The works included in the Magazine hitherto issued and those in course of preparation for publication are as follows:—

Names of Books,		*Fasciculus ready for Sale*
1. Sanskàraratnamâlà, by Gopînàtha Bhatta.	(Sanskàra)	2.
2. Shabdakoustubha, by Bhattoji Dikshita.	(Vyàkarana)	10.
3. Sloka Vàrtika of Kumârila Bhatta together with the Commentary called Nyâyaratnâkara, by Pârthasârathi Misra. (Complete)	(Mîmânsà)	10.
4. The Vedânta–Tattvatraya, of Sri Lokacharyya along with Bhatta–Bhasha–Prakasha of Sri Narayana Tirtha. (Complete)	(Vedanta)	2.
5. Karana-Prakash, by Brahmadeva. (Complete)	(Jyotisha)	1.
6. Bhatta–Chintamani, of Gaga Bhatta.	(Mimansa)	2.
7. Nyaya–Ratna–Mala, of Sri Parthasarathi Misra.	(Do)	2.
8. Brahma Sutra, with Commentary called Viggyanamrita.	(Vedanta)	6.
9. Syadwàda Manjari, by Mallishêna with a Commentary by Hêmchandra.	(Jaina Dars'ana)	2.
10. Siddhitrayam by Yamun Muni.	(Vedanta)	1.
11. Nyàya-Makarand, of Sri Anand-Bodh Bhattarkacharyya with annotations by Chit-Sukh Muni.	(Do)	1.
12. Vibhaktyartha-Nirnaya, By M. M. Sri Girdhara Upadhyaya.	(Nyaya)	3.
13. Vidhirasàyana, of Appaya Dîkshita.	(Mimansa)	2.

FOR INDIA, BURMA & CEYLON.

Annual subscription	(in advance)	Rs	7	8 0
Single copy		"	1	0 0

FOR FOREIGN COUNTRIES.

		£.	s.	d.
Annual subscription	(in advance) ...	0	15	0
Single copy ...	... ...	0	1	9

Postage free.

To be had from:—

H. D. GUPTA, *Secretary,*
The Chowkhambâ Sanskrit Book Depot,
BENARES City.